

DESPRE „CREDINȚA RELIGIOASĂ”
ȘI DREPTUL EI DE MANIFESTARE
ÎN SPAȚIUL PUBLIC.
DE LA „MĂRTURIA CONȘTIINȚEI” ȘI
A „TRADIȚIEI CONSTITUȚIONALE”
LA TEXTELE LEGISLAȚIEI
INTERNAȚIONALE ȘI NAȚIONALE

Profesor Emerit Nicolae V. DURĂ

*Universitatea Ovidius din Constanța,
Academia Oamenilor de Știință din România,
Academia Națională a Georgiei
nicolaedimos@yahoo.com*

Abstract: About the “Religious Faith” and its right to manifest in public space. From the “testimony of Conscience” and the “testimony of Constitutional Tradition” to the texts of international and national legislation.

From the pages of our paper, the reader could easily acknowledge the fact that the one of the fundamental liberties of the man, id est the liberty of the religious faith, manifest itself in the public space not only by a confession of faith, by a liturgical ceremonial, by a form of organization etc., but even by a civic liberty of every member of that Church (religious Cult) in the public debates of his city by agency of the Mass-Media. But, as the reality proves “à l’evidence”, the members of the religious Cults do not enjoy always of a real and adequate time granted by the Mass-Media in order that they to be able to express and to convey the message of their religious faith and cultural values to their fellow country-man.

Keywords: *”Jus naturale”; ”Jus scriptum”; religious faith; liberty of conscience; liberty of religion.*

Introducere

Un jurist al zilelor noastre – familiarizat și cu domeniul Dreptului religios – afirma că „rolul religiei în spațiul public” nu poate fi exprimat decât „prin

argumente din diferite domenii ale cunoașterii, ...”¹. Într-adevăr, în demersul unei cercetări științifice nu trebuie să ne limităm doar la examinarea și evaluarea unor surse documentare din „domenii comune”, fie ele și din domeniul Dreptului sau al Teologiei, deoarece, în cazul acesta, argumentația nu va depăși arealul celor două „domenii de cercetare”, iar rezultatele cercetării vor fi „... confiscate de către unul dintre aceste domenii, cu riscul sărăcirii de conținut și de înțelegere”² chiar a tematicii abordate.

În cazul în care autorul unei lucrări are doar o singură pregătire, ca, de exemplu, juridică sau teologică, avem desigur de-a face cu un „homo unius libri”, de care - după povața scriitorilor clasici, de limbă latină, - trebuie să ne ferim, fiindcă riscăm să ne bazăm doar pe mărturiile furnizate de un singur domeniu de cunoaștere.

De altfel, în temeiul preceptelor unui vechi principiu juridic, „unus testis, nullius testis”, cel care abordează un subiect cu conținut interdisciplinar nu trebuie să fie specializat doar într-un singur domeniu de cercetare, fie el teologic sau juridic³, ci, în egală măsură, și în alte domenii ale cunoașterii, ca, de exemplu, filosofie, istorie etc., pe care trebuie să le cerceteze și evalueze însă „sine ira et studio”, adică cu simț critic și obiectiv, fiindcă numai în felul acesta putem aduce o contribuție – cu adevărat științifică – și în privința tematicii abordate.

Din epoca Edictului de la Milan (313) și până la Revoluția franceză (1789), dreptul unei credințe religioase de a se manifesta în spațiul public a cunoscut diferite forme, despre care ne dă mărturie atât legislația romană și cea bizantină, cât și legislația post-bizantină a statelor din arealul european de până la evenimentele din anul 1789, când ideologii și corifeii Revoluției franceze aveau să scoată din cetate „manum militari”, nu doar „sacrul”, ci și valorile lui spirituale, iar pe unii dintre „sacerdoții” (sacerdotes) Bisericii Romano-Catolice aveau să-i întemnițeze sau să-i ucidă în numele vechiului principiu al prigonitorilor romani împotriva creștinilor, adică acela că „non liceat esse vos” (voi nu trebuie să existați), din simplul motiv că erau „clerici” și nu împărtășeau convingerile lor filosofice sau de ideologie politică, sau – după cum avea să se întâmple pe timpul barbariei instrumentată de nașiști

1 Prof. T. Toader, *Cuvânt înainte*, la lucrarea unuia dintre discipolii Domniei sale, și anume a D-lui Mihai Iulian Necula, *Valori religioase protejate prin norme juridice*, București, Editura Basilica, 2021, p. 8.

2 Prof. T. Toader, *Cuvânt înainte ...*, p. 8.

3 Prof. T. Toader, *Cuvânt înainte ...*, p. 7.

– să fie uciși milioane de oameni – în lagărele de exterminare – fiindcă erau de altă etnie și de altă credință.

Desigur, autorii acestor pogromuri – care s-au făcut din „rațiuni genocidale” (E. Lévinas) – nu pot niciodată invoca vreo justificare rațional-umană, fiindcă aceștia au eliminat din gândirea lor orice formă de alteritate, pe care până și juriștii romani, de religie păgână, au exprimat-o prin sintagma „alterum non laedere” (pe altul să nu-l vatăm), iar cu două secole mai înainte un Apostol al Domnului Iisus Hristos revela lumii că „Dumnezeu este iubire” (1 Ioan 4:8-16), de unde și îndemnul său ca noi, oamenii, „... să ne iubim unul pe altul”, fiindcă cel ce iubește pe semenul său „este născut de la Dumnezeu”, iar „cel ce nu iubește nu a cunoscut pe Dumnezeu ...” (1 Ioan 4:7-8).

Nu este de altfel de mirare faptul că aceste cuvinte – care au intrat în cultul liturgic al Bisericii Ortodoxe Ecumenice încă din epoca preniceeană – le auzim și astăzi rostindu-se de preotul liturghisitor al oricărei Biserici Ortodoxe, locale, cu prilejul oficierei Sfintei Taine a Euharistiei⁴.

Dreptul la libertatea de religie a fost prevăzut în mod expres atât de „jus divinum”, adică de „legea lui Dumnezeu” – care „este fundamentul ordinii morale, și izvorul tuturor legilor”⁵ – cât și de jus naturale⁶, adică de legea morală naturală⁷.

Cât despre „dreptul natural” (jus naturale), unii magistrați din România zilelor noastre afirmă cu îndreptățire că atât „conceptul de familie umană”, cât și „conceptul de drepturi și libertăți fundamentale nu reprezintă

4 Vezi N. V. Dură, „Dispoziții și norme canonice privind săvârșirea Sfintei Liturghii”, în *Ortodoxia*, XXXIII, nr. 1/1981, pp. 73-94; N. V. Dură, „Povățuirii” și „Învățăturii”, cu conținut liturgico-canonice, privind Sfânta Euharistie. Considerații eclesiologico-canonice”, în vol. *Dimensiunea penitențială și euharistică a vieții creștine*, coord. G. Petraru și L. Petcu, Iași, Editura Doxologia, 2014, pp. 63-109; N. V. Dură, „Rânduiele și norme canonice privind administrarea Sfintei Euharistii”, în vol. *Spovedania și Euharistia izvoare ale vieții creștine*, II, București, Editura Basilica, 2014, pp. 465-484; C. Mititelu, „Rânduiele și norme canonice privind Sfânta Euharistie. Considerații de doctrină canonică”, în vol. *Dimensiunea penitențială ...*, pp. 271-293.

5 E. Safta-Romano, *Arhetipuri juridice în Biblie*, Iași, Editura Polirom, 1997, p. 12.

6 N. V. Dură, „Despre „Jus naturale”. Contribuții filosofico-juridice”, în *Revista de Teologie Sfântul Apostol Andrei*, Anul XVIII, nr. 1 / 2014, pp. 39-52.

7 N. V. Dură, „Loi morale, naturelle, source du Droit naturel et de la Morale chrétienne”, în vol. *La morale au crible des religions (Studia Arabica XXI)*, coord. M. Th. Urvoy, Paris, Éditions de Paris, 2013, pp. 213-233.

tă rezultatul unei construcții sociale, nu sunt expresia unui limbaj convențional, ci constituie concepte de drept natural, ce țin de statutul ontologic al omului⁸ de unde, deci, și imperativul categoric al raportării oricărei restrângeri a drepturilor omului „... la izvorul și natura drepturilor și libertăților fundamentale”⁹, adică la „jus naturale”, de la care nu face abstracție nici dreptul la libertatea de religie.

Încă „ab antiquo” (din Antichitate), dispozițiile de principiu ale Dreptului natural au fost confirmate și reiterate și de „Jus scriptum” al tuturor neamurilor, adică de Dreptul internațional¹⁰, conform căruia dreptul la libertatea religioasă este unul dintre principalele drepturi fundamentale ale omului¹¹, enunțate de altfel și de textul principalelor instrumente juridice internaționale¹² privind drepturile și libertățile fundamentale ale omului.

Prin articolul 4 din Constituția franceză, din anul 1791, libertatea credințelor religioase a fost definită în perspectiva ideologică a Revoluției franceze, și, ipso facto, a principiilor enunțate de Declarația omului și cetățeanului din anul 1789.

În anul 1905, în Franța a fost însă publicată o lege organică privind statutul juridic al relațiilor dintre Stat și Biserică. Și, de atunci și până în zilele noastre, dreptul de manifestare al credinței religioase în spațiul public avea să cunoască forme de manifestare care au ajuns chiar până la interzicerea totală a acestuia.

8 Hotărâre nr. 1465/2021, din 21. X. 2021, - *Contencios administrativ și fiscal - ordonanță Președințială Curtea de Apel București - Secția a IX-a contencios administrativ și fiscal*, <https://www.clujust.ro/motivare-cab-anulare-3-hg-uri-exercitarea-drepturilor-si-libertatilor-fundamentale-nu-poate-fi-conditionata-de-absolut-nimic/>

9 Hotărâre nr. 1465/2021, din 21. X. 2021 ...

10 N. V. Dură, „Despre caracterul prioritar al normelor dreptului internațional, privind drepturile și libertățile fundamentale ale omului, în raport cu cele ale dreptului național”, în *Revista Națională de Drept*, nr. 7-9/2018, pp. 54-58.

11 Vezi, F. Brașoveanu, „Freedom of expression principle”, în *“Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series*, Vol. XII, Issue 2 / 2012, pp. 138-140; F. Brașoveanu, A.P. Lisievici Brezeanu, „The Free Movement of Goods, Persons, Services and Capital”, în *Ovidius University Annals, Economic Sciences Series*, Vol. X, Issue 2 / 2010, pp. 379-382.

12 N. V. Dură, C. Mititelu, *Principii și norme ale Dreptului Uniunii Europene privind drepturile omului și protecția lor juridică*, Constanța, Editura Arhiepiscopiei Tomisului, 2014; N. V. Dură, „General Principles of European Union Legislation Regarding the Juridical Protection of the Human Rights”, în *Journal of Danubius Studies and Research*, vol. III, nr. 2/2013, pp. 7-14; N. V. Dură, „Rights”, „Freedoms” and „Principles” Set out in the Charter of Fundamental Rights of the EU”, în *Journal of Danubius Studies and Research*, vol. VI, nr. 2/2016, pp. 166-175.

În „Lumea Nouă”, adică pe continentul american, dreptul la libertatea de religie a fost garantat în anul 1786, adică cu trei ani înainte de Revoluția franceză, și anume prin celebrul „Statut pentru libertatea religioasă”. Dar, din anul 1786 și până la „Declarațiile făcute la Sesiunea Națiunilor Unite din anul 2019”¹³, dreptul de garantare și protecție al libertății religioase – inclusiv deci al unei Biserici sau Cult religios care împărtășește și mărturisește public credința sa religioasă – a cunoscut etape și forme de manifestare diferite și dincolo de ocean.

De la reflecțiile unor „sacerdoți” ai Dreptului roman despre „Dreptate” și „Libertate”, la afirmațiile Rabinului Pavel din Tarsul Ciliciei, alias Pavel, „Apostolul neamurilor”

După afirmația unor reputați profesori de drept roman din vestitele „Scholae jurisconsultorum” (Școli ale jurisconșulților), atât cei care studiază știința dreptului, cât și cei care sunt chemați să facă dreptate, merită să fie numiți „sacerdoți (sacerdotes)” ai „Științei Dreptului”, fiindcă ei cultivă oamenilor spiritul de dreptate (justitiam), și le descoperă ideea de bun și de echitabil (boni et aequi notitiam), separând ceea ce este drept de ceea ce este nedrept, deosebind ceea ce este permis de ceea ce este interzis ..., tinzând astfel către o filosofie adevărată (veram philosophiam)” (*Justiniani Digestae*, lb. I, I, 1)¹⁴.

Ca să te învrednicești însă de acest statut de „sacerdos” (sacerdot) al Dreptului trebuie să interpretezi legile în spiritul dreptății și al echității, adică conform prevederilor legii naturale, legii morale și al legii pozitive (scrise), dar întotdeauna stăpânit de „dragostea cea nouă față de oameni” (*nova humanitatis ratione*)¹⁵, care a fost adusă de Cel care s-a înomenit (întrupat) pentru „noi, oamenii ...”, adică de întemeietorul Bisericii, Domnul nostru Iisus Hristos. De altfel, cel care este împuternicit să facă dreptate, și n-a cunoscut această „nouă dragoste de oameni”, nu a ajuns la acea „veram philosophiam”, și rămâne astfel damnat să nu fie capabil să interpreteze li-

13 N. V. Dură, „The Right to the Guarantee and Ensurance of Religious Freedom from “The Statute for Religious Freedom” of 1786 to the “Declarations” Issued during the UN Session of 2019”, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, vol. 15, no. 1/2021, pp. 117-127.

14 Traducerea ne aparține.

15 *Justiniani Institutiones*, lb. I, VI, 2.

tera legii în spiritul dreptății și echității „Legii celei Noi”, conform căreia „nu mai este iudeu, nici elin, nu mai este rob, nici liber ...”, fiindcă „toți” suntem „una în Iisus Hristos” (Galateni 3:28).

Printre altele, un celebru jurisconsult roman, din secolul al II-lea p. Chr., afirma că „spiritul legii (ratio legis) sau bunăvoința echității (aequitatis benignitas) nu îngăduie ca ceea ce s-a rânduit în interesul oamenilor (pro utilitate hominum) să fie răstălmăcit printr-o interpretare mai severă (duriore interpretation) contra intereselor acestora (oamenilor)”¹⁶.

În reflecțiile sale de substanță filosofico-juridică, celebrul jurisconsult roman Modestinus învedera și el faptul că doar prin interpretarea legii în spiritul dreptății și al echității în folosul oamenilor putem ajunge la o adevărată filosofie, și nu printr-o interpretare tendențioasă, sau „pro domo”, și cu atât mai puțin printr-o sentință contrară „intereselor” oamenilor.

Sub impactul acestor gânduri și principii juridice, de înaltă rezonanță ideatică și filosofico-juridică ale celebrilor jurisconșulți romani din secolul al II p. Chr., precum de exemplu Gaius, Ulpianus și Modestinus, vom putea și noi să reflectăm și să ne pronunțăm ca adevărați „sacerdoți” (sacerdotes) ai științei dreptului și asupra uneia dintre temele de stringentă actualitate și evidentă necesitate, și anume despre dreptul libertății religioase de-a se manifesta în spațiul public, perceput și definit și ca o expresie vădită a afirmării libertății de conștiință în „forum externum”, de unde și constatarea justificată că există o relație ontologică între cele două libertăți fundamentale ale omului, id est libertatea de conștiință și libertatea de religie, care au de altfel un trunchi comun.

Fără îndoială, atât timp cât o credință religioasă rămâne numai de domeniul forului intern, adică de domeniul conștiinței, avem de-a face cu o credință care se manifestă în spațiul său intim (privat), și de care „non iudicat praetor”. Dar, din momentul în care o persoană își exteriorizează credința sa religioasă printr-o mărturisire de credință publică, printr-un ceremonial religios etc. avem de-a face cu o credință religioasă care se manifestă liber în spațiul public, adică în forul extern, al cărei drept de afirmare este reglementat atât de normele dreptului internațional, cât și de cele ale fiecărui stat de drept.

Pentru jurisconșulții romani din secolul II p. Chr., principala distincție privind „dreptul persoanelor” (jus personae) ținea seama de statutul lor juridic, adică de acela de „oameni liberi (liberi homines)” care se bucurau

16 Modestinus, „Responsa”, lb. XVIII, în *Justiniani Digestae*, lb. I, Tit. 3, 25.

de „sui juris”, adică de plenitudinea drepturilor lor civice, și de „sclavi (servi)” (Gaius, *Institutiones*, lb. I, III, 9). De remarcat și reținut însă și faptul că jurisconsultul roman Gaius (sec. II p. Chr.) îi considera „homines” (oameni) și pe sclavi, deși el știa că „la romani nu toți oamenii erau persoane”, fiindcă „sclavii erau lucruri (res)”, și, totuși, celebrul jurisconsult roman i-a denumit și pe aceștia prin noțiunea de „homo” (om)¹⁷.

Din textul unor legi internaționale și naționale, din zilele noastre, se poate constata faptul că noțiunea de „om” a fost înlocuită cu aceea de „cetățean” (civis), a cărui primă calitate ar putea fi doar aceea de-a fi un bun contribuabil al Statului. Dar, nu toți oamenii – ca de exemplu apatrizii, migranții, azilanții etc. – se pot bucura de acest statut civic. Or, în textul acestor legi nu se face nicio distincție între cetățenii unui Stat, așa după cum se prevedea odinioară în textul legislației romane, clasice, unde, într-adevăr, există o distincție clară nu numai între „civis Romanus” (cetățean roman) și „cives romani liberti” (liberți cetățeni romani), ci și între „civitas romana” (cetățenia romană) și „civitas peregrini, fictiva” (cetățenia fictivă a peregrinului).

Aceiași juriști romani precizau că „libertas (libertatea), în temeiul căreia oamenii se nasc liberi, este capacitatea firească (naturalis facultis) a omului de-a face ce vrea (quod cuique facere libet), numai dacă nu este oprit prin forță (vi), sau prin lege (jure)” (*Justiniani Institutiones*, lb. I, III, 1), de unde și concluzia lor că „libertatea este un bun inestimabil (libertas inaestimabilis est)” (*Justiniani Institutiones*, lb. I, VI, 7).

Filosofii antici au perceput și definit „conștiința” ca pe o expresie a conștientizării „Sinelui”, adică a propriului cuget, și nu ca pe un „judecător nemitaric” (incoruptibil) al faptelor noastre, ca în Legea „Noului Legământ” (cf. Ioan 8, 1-9). De altfel, după învățătura creștină, de sorginte biblică, singurul judecător incoruptibil care poate să facă o judecată dreaptă și, în același timp, echitabilă, este doar conștiința „theonomă”, adică acea conștiință care urmează legea lui Dumnezeu, a cărei libertate – adusă prin Harul lui Hristos – o scoate de sub imperiul judecății omenești.

După învățătura Revelației neotestamentare, conștiința (συνείδησις) nu este altceva decât legea morală naturală înscrisă de Dumnezeu „în cugețul (δίαινοίαν) și în inima (καρδιάς) omului” (Evrei 8:10). Același „Apostol al neamurilor”, adică Sfântul Apostol Pavel, spunea că „... și păgânii din fire

17 Gaius, *Instituțiunile dreptului privat roman*, trad. A. N. Popescu, București, Editura Academiei R.S.R., 1989, p. 69, n. 11.

fac ale legii ...”, „fiindcă fapta legii este scrisă în inimile lor prin mărturia conștiinței lor și prin judecățile lor, care îi învinovățesc sau îi apără” (Romani 2:14-15). Dar, această „judecată nemitarnică” (cf. Ioan 8:1-9) a faptelor noastre – bune sau rele – nu este „autonomă”, adică bazată pe știința umană despre bine și rău, ci este „theonomă”, deoarece judecata conștiinței este supusă „judecății lui Dumnezeu”¹⁸.

Rabinul Pavel din Tars – care a avut nu doar o solidă pregătire teologică în Legea mozaică, ci și una filosofică, fiind stoic prin educația sa filosofică, și care a devenit ulterior „Apostol al lui Hristos” (Ἀποστολος Χριστοῦ) (cf. 2 Corinteni 1:1) și „slujitor al lui Dumnezeu (δοῦος Θεοῦ) (Tit 1:1), – este cel care ne vorbește și despre „mărturia conștiinței”, comună de altfel și la cei dintre neamurile care nu cunoșteau Legea lui Moise, dar care făceau cele prevăzute de lege „din fire, fără să aibă lege”, deoarece aceștia arătau „fapta legii înscrisă în inimile lor prin mărturia conștiinței lor” (Romani 2:14-15).

Primul teolog al Bisericii creștine, adică acest „Apostol al neamurilor”, este și cel care a încreștinat și un jurist păgân, adică pe jurisconsultul Zenas (cf. Tit 3:13), care în noua sa calitate, de prim jurist creștin, l-a întâmpinat pe Sfântul Apostol Pavel la Nicopol¹⁹ (Epir), unde acesta a petrecut iarna anilor 65–66. Or, faptul că Apostolul Pavel s-a aflat și în compania unui jurisconsult este o dovadă peremptorie că era bine familiarizat și cu „lex romana” (legea romană), pe care a invocat-o și atunci când a rostit – în fața împăratului roman – celebrele sale cuvinte: „ego civis Romanus sum” (eu sunt cetățean roman)!

Sfântul Apostol Pavel a perceput și exprimat însă normele legii romane în spiritul „Legii celei Noi” (Ieremia 31:31-33), adică al „Legii lui Hristos” (Galateni 6:2; 1 Corinteni 9:21), care este „legea duhului vieții în Hristos Iisus” (Romani 8:2). Că aceasta a fost realitatea ne-o adevăresc chiar spusele Sf. Apostol Pavel, conform cărora „libertatea” (ἐλευθερία) nu poate fi „judecată de o altă conștiință” (1 Corinteni 10:29), fiindcă „o conștiință luminată de harul lui Hristos și de învățătura lui ... este deasupra cugetului”²⁰, adică deasupra legii firii, a naturii umane.

18 I. Mircea, *Dicționar al Noului Testament*, București, Editura IBMBOR, 1995, p. 103.

19 Este vorba despre „Actia Nicopolis”, metropola provinciei romane din vechiul Epir (partea de vest a Greciei). Cetatea Nicopolis a fost înființată de cezarul Augustus în anul 29 î.Hr.

20 I. Mircea, *Dicționar ...*, p. 104.

Așadar, libertatea unui creștin, fiind luminată de harul și învățătura lui Hristos, nu mai intră sub incidența legii naturale universale, sub care omenirea s-a aflat „după alungarea din Rai a lui Adam și a Evei ... până la Moise”²¹, adică până la Legea revelată de Dumnezeu, prin Moise (cf. Ioan 1:17).

Despre „libertatea de conștiință” și „libertatea de religie” și temeiurile lor juridice

Dreptul la „libertatea de religie” își are temeiul său legal atât în „Jus Divinum” și în „Jus naturale”²², cât și în „Jus scriptum”, așa după cum ne atestă și Corpus-ul de legiuiri al omenirii, începând cu Edictul lui Cirus²³ și „Jus romanum antiquum”²⁴ și sfârșind cu textul Dreptului internațional²⁵, inclusiv cu cel al principalelor instrumente ale Dreptului Uniunii Europene, ale căror dispoziții de principiu au fost reafirmate și în textele constituționale ale Statelor U.E., printre care și în cel din România²⁶.

Constituționaliști de prestigiu, din zilele noastre, au învederat faptul că dreptul la libertatea de Religie „... este un drept constituțional funda-

21 I. Mircea, *Dicționar ...*, p. 282.

22 Vezi, N. V. Dură, „Loi morale, naturelle, source du Droit naturel et de la Morale chrétienne”, în vol. *La morale au crible des religions (Studia Arabica XXI)*, coord. M. Th. Urvoy, Éditions de Paris, 2013, pp. 213-233; N. V. Dură, *The Right and its Nature in the Perception of the Roman Jurisprudence and of the Great Religions of the Antiquity*, in vol. LUMEN: Rethinking Social Action. Core Values, coord. A. Sandu et all., Medimond, Bologna, 2015, pp. 517-524.

23 Vezi N. V. Dură, „The Right to Freedom of Religion during of Emperors Cyrus „the Great” (559-529 BC) and Alexander „the Great” (336-323 BC)”, în *Studii filosofice*, Tomul I, nr. 2, 2015, pp. 231-242.

24 C. Mititelu, „*Corpus Juris Civilis*” and „*Corpus Juris Canonici*”. *Legal and Canonical Considerations*, în *Teologia*, anul XVIII, nr. 4 (61), 2014, pp. 127-137.

25 N. V. Dură, „The Right to Religion: Some Consideration of the Principal International and European Juridical Instruments”, în *Religion and Equality. Law in conflict*, ed. by W. Cole Durham Jr. and Donlu Thayer, Routledge, UK, 2016, pp. 15-24; F. Brașoveanu, „International protection of human rights”, în *“Ovidius” University Annals*, Economic Sciences Series, Volume XII, Issue 2 /2012, pp. 135-137; F. Brașoveanu, „Considerations regarding the protection of human rights at european level”, în *Analele Universității “Constantin Brâncuși” din Târgu Jiu*, Seria Științe Juridice, Nr. 3/2015, pp. 27-34; C. Anechitoae, *Elemente de drept internațional. Note de curs*, București, Editura Bren, 2010.

26 N. V. Dură, „Despre drepturile și libertățile omului prevăzute în textul constituțional român. Considerații și evaluări”, în *Revista Națională de Drept*, nr. 10-12/2019, pp. 53-63.

mental”, care „... deține un loc central între drepturile omului”²⁷. Că aceasta este realitatea ne-o confirmă atât legislația internațională, cât și cea a Statelor Uniunii Europene. De exemplu, în Articolul 18 din Declarația Națiunilor Unite²⁸ privind drepturile omului se prevede “*expressis verbis*” că oricine are dreptul de gândire, de conștiință și de religie. De asemenea, Pactul internațional cu privire la drepturile civile și politice²⁹ prevede că „... orice persoană are drept la libertatea gândirii, conștiinței și religiei; ...” (Art. 18, al. 1).

Este deci vorba despre trei libertăți distincte, și anume libertatea gândirii, a conștiinței și a religiei, și nu doar a uneia singure, adică a libertății de conștiință, în sfera căreia să fie încadrate și celelalte două, așa după cum este cazul în Constituțiile unor State ale Uniunii Europene (ex. Franța, România etc.), în care libertatea de gândire și libertatea de religie au fost pur și simplu înglobate în conținutul sferei libertății de conștiință³⁰. De exemplu, Articolul 29 din Constituția României este intitulat „Libertatea conștiinței”, deși în textul acestui Articol este menționată atât „libertatea de gândire”, cât și „libertatea de religie”, la care a fost adăugată și „libertatea credințelor religioase”.

După definiția unor constituționaliști români, “libertatea conștiinței” este „posibilitatea cetățeanului de a avea și de a exprima public o concepție a sa despre lumea înconjurătoare”³¹. Este desigur o parafrază a definiției clasice pe care o regăsim în literatura de specialitate, și în special în cea de limbă franceză, de unde a fost de altfel preluată *tale-quala*.

Libertatea religioasă este însă percepută și definită de alți constituționaliști români ca fiind doar „... o formă particulară a libertății conștiin-

27 A. Hacohen, „Proselytizing and the Right to Change Religion: The Israeli Case”, în *Analele Universității Ovidius Constanța*, Seria: Teologie, an. VI, nr. 1/2008, Ovidius University Press, p. 7.

28 Vezi, N. V. Dură, „The Universal Declaration of Human Rights”, în *EIRP Proceedings*, Vol. 10, Galați, Danubius University Press, 2015, pp. 235-242.

29 Vezi, C. Mititelu, M. Mitra Radu, „International Covenant on Civil and Political Rights”, în *Journal of Danubius Studies and Research*, vol. III, nr. 2/2013, pp. 47-57.

30 Despre libertatea de conștiință, a se vedea C. Mititelu, „Despre “libertatea de conștiință” și libertatea “credințelor religioase”. Câteva considerații și evaluări”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, vol. 8, nr. 1/2020, pp. 452-465.

31 I. Muraru, *Comentariu la Articolul 29 din Constituția României din anul 2003*, în vol. I. Muraru – E. S. Tănăsescu, *Constituția României. Comentariu pe Articole*, București, Editura C. H. Beck, 2008, p. 283.

ței”³², care – după afirmația Domniilor lor – „este o constantă constituțională în România, formată și recunoscută, ca atare, pe cale cutumiară încă din perioada Evului Mediu”³³.

În realitate, în Evul Mediu românesc se face referire doar la „legea românească” (cf. *Jus valachicum*), adică la credința creștină ortodoxă, și nu la libertatea de conștiință. De asemenea, trebuie remarcat și reținut și faptul că, în textele legislației românești din Evul Mediu, – transmise atât prin intermediul Dreptului consuetudinar³⁴, cât și al legii scrise, adică al legislației nomocanonice sau pravilnice³⁵, – libertatea Religiei n-a fost niciodată încadrată în sfera conținutului libertății de conștiință, ci, dimpotrivă, cele două libertăți au fost percepute și definite – ca și în Dreptul roman (Vechi și Nou) – ca două identități cu o ontologie distinctă și cu un conținut propriu.

În temeiul dispoziției de principiu enunțată de Pactul internațional privind drepturile civile și politice ale omului (New York, 1966), dreptul la libertatea religiei „... implică libertatea de a avea sau de a adopta o religie sau o convingere la alegerea sa, precum și libertatea de a-și manifesta religia sau convingerea, individual sau în comun, atât în public cât și în particular prin cult și îndeplinirea riturilor, prin practici și prin învățământ” (Art. 18, al. 1).

Dreptul la Religie înseamnă deci atât libertatea oricărui om de-a avea sau adopta o religie, cât și libertatea de-a își manifesta credința religioasă în particular sau în public.

Tratatul de la Nisa, adoptat în anul 2000, care este de fapt „Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene”³⁶, prevede că prima „libertate” a omului este „libertatea de gândire, conștiință și religie” (Art. 10), care

32 C. Ionescu, „Comentariu la Articolul 29”, în vol. C. Ionescu, C. A. Dumitrescu, *Constituția României. Comentarii și explicații*, Editura C. H. Beck, București, 2017, p. 396.

33 C. Ionescu, „Comentariu la Articolul 29”, în vol. C. Ionescu, C. A. Dumitrescu, *Constituția României ...*, p. 385.

34 N. V. Dură, C. Mititelu, *Istoria Dreptului românesc. Contribuții și evaluări cu conținut istorico-juridico-canonice*, București, Editura Universitară, 2014, pp. 45-84.

35 C. Mititelu, *Dreptul bizantin și receptarea lui în Pravilele tipărite, în Țările Române, din secolul al XVII-lea*, București, Editura Universitară, 2014.

36 Vezi, N. V. Dură, C. Mititelu, „The Treaty of Nice, European Union Charter of Fundamental Rights”, în *8th Edition of International Conference The European Integration – Realities and Perspectives Proceedings*, Galati, Danubius University Press, 2013, pp. 123-129.

este de altfel definită ca un „drept” (Art. 10, al. 1). În percepția noului legiuitor european, ar exista deci numai o singură libertate, al cărei conținut are însă trei forme de manifestare, și anume aceea de gândire, de conștiință și de religie.

În conformitate cu prevederile aceleiași „Carte a drepturilor fundamentale a U. E.”³⁷, dreptul la libertatea de religie implică și „libertatea de a-și schimba religia sau convingerea (religioasă, n.n.), precum și libertatea de a-și manifesta religia sau convingerea individual sau colectiv, în public sau în particular, prin intermediul cultului, învățământului, practicilor și îndeplinirii riturilor” (Art. 10, al. 1).

Legiuitorul U.E. a făcut așadar referire expresă atât la „libertatea schimbării religiei”, cât și la „libertatea de manifestarea a religiei”, „individual” și „public”, care implică în mod inerent și dreptul la educație religioasă, așa după cum a prevăzut în mod expres și Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene, adică „dreptul părinților de a asigura educarea și instruirea copiilor lor, ...” (Art. 14, 3). Realitatea zilelor noastre ne atestă însă faptul că respectarea acestui „drept” depinde de legislația fiecărui Stat, în care factorul decident este atât filosofia sau ideologia partinică din societatea respectivă, cât și gradul de educație civică al cetățenilor săi³⁸.

Același Tratat de la Nisa stipulează că drepturile și libertățile persoanei umane sunt garantate de „Dreptul Uniunii” (Art. 47), și că, în cazul în care acestea – inclusiv deci dreptul la libertatea religioasă – au fost „violat”, respectiva persoană „... are dreptul la un recurs efectiv în fața unui tribunal independent și imparțial” (Art. 47).

37 Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene, apud <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012P/TXT&from=EN>

38 Vezi, N. V. Dură, *Instruction and Education within the themes of some International Conferences. An evaluation of the subjects approached by these from the angle of some Reports, Recommendations and Decisions*, în vol. „Exploration, Education and Progress in the third Millennium”, Proceedings vol. II, Galati, Galati University Press, 2009, pp. 203-217; N. V. Dură, *A Modern Higher Education Institution, Ovidius University of Constantza (Romania)*, în vol. Simpozionul internațional: *Educația religioasă în context european*, București, Editura Didactică și Pedagogică R.A., 2014, pp. 26-44; N. V. Dură, *Provisions of International Law on the Parents' Right to Provide their Children with a Religious Education*, in *Proceedings The fundamentals of our spirituality*, Batumi, 2018, pp. 240-248; C. Mititelu, *The Right to Religious Education. The Romanian Legislation and Religious Education*, în vol. *Educația religioasă în context european*, București, Editura Didactică și Pedagogică R.A., 2014, pp. 180-188; C. Mititelu, „The Children's Rights. Regulations and Rules of International Law”, în *Ecumeny and Law*, vol. 3, 2015, pp. 151-169.

Prin această prevedere, Tratatul de la Nisa recunoștea însă „volens-nolens” nu numai dreptul oricărui om la libertatea religioasă, ci și dreptul de manifestare al credinței religioase atât în spațiul privat, cât și în cel public.

Pentru a înțelege însă mai bine rolul și locul credinței religioase în spațiul public, și „ipso facto”, bazele ei juridice, trebuie să ne amintim faptul că, încă din epoca Dreptului „mai vechi” (vetustius), adică a „Dreptului natural” (naturale Jus)³⁹, „libertatea religioasă” a fost considerată a fi matricea tuturor libertăților ființei umane, de unde și afirmația acreditată de „vechiul Drept roman” (Jus romanum antiquum), conform căreia, „... lucrurile sacre (res sacrae), religioase (religiosae) și sfinte (sanctae) ... aparțin Dreptului divin (divini Juris)”⁴⁰.

Deși în literatura europeană, de specialitate, s-a acreditat doctrina conform căreia libertatea conștiinței și libertatea religioasă „sunt două libertăți distincte”⁴¹, totuși, în zilele noastre a fost pusă în circulație o altă „teorie”, și anume aceea că „libertatea conștiinței are o sferă largă, cuprinzând în ea și libertatea religioasă. Mai mult, – remarca un constituționalist român – se consideră că există și libertatea cultelor ca libertate distinctă”⁴².

Cu alte cuvinte, conform acestei teorii, matricea tuturor libertăților nu mai este libertatea religioasă, ci libertatea de conștiință, iar cât privește libertatea religioasă, aceasta nu mai este invocată ca temei nici măcar pentru organizarea și funcționarea Cultelor, fiindcă se vorbește despre libertatea acestora ca libertate distinctă (cf. Art. 29 din Constituția României), adică de „libertatea Cultelor” (sic). Or, despre libertatea Cultelor, ca libertate distinctă, s-a vorbit de-abia din epoca Revoluției franceze, de unde și preluarea acestei teorii și în textul unor Constituții europene moderne.

Conform afirmațiilor vehiculate de această teorie – care și-a găsit temeiul ei legal în Legea din 9 decembrie 1905 – o credință religioasă este de domeniul privat, fiind doar „o parte” a libertății de conștiință⁴³. De unde și concluzia apodictică a unor juriști europeni, formați în spiritul ideologic al acestei legi, că numai un Cult religios are dreptul de manifestare în spațiul public, nu și o credință religioasă. Or, tocmai o astfel de teorie a alimentat

39 *Justiniani Institutiones*, lb. II, 11.

40 *Justiniani Institutiones*, lb. II, 7.

41 I. Muraru, *Comentariu la Articolul 29 din Constituția României ...*, p. 283.

42 I. Muraru, *Comentariu la Articolul 29 din Constituția României ...*, p. 283.

43 I. Muraru, *Comentariu la Articolul 29 din Constituția României ...*, p. 283.

și doctrina exclusivistă a separației între sacru și profan, și „ipso facto”, și a procesului de secularizare și laicizare.

Această teorie, despre „Credința religioasă” și forma ei de manifestare, este însă afirmată și în textele constituționale ale unor State ale lumii, inclusiv în cel al Statului român, unde se face referire expresă la „libertatea credințelor religioase” și la „libertatea Cultelor religioase” (Art. 29 din Constituția României din 1991 și cea din anul 2003), sau doar la „libertatea conștiinței” și la „libertatea Cultelor religioase”, ca în textul Constituției Republicii Moldova (cf. Art. 31).

Unii juriști din zilele noastre au remarcat însă și faptul că, în Franța, „între Cultele recunoscute în anul 1905” și „religiile care din punct de vedere geografic și istoric sunt noi, pot fi constatate diferențe esențiale (differences essentielles)”, și, ca atare, noile religii nu pot fi, „... supuse aceluiași reglementări, fiindcă ele nu sunt toate întemeiate pe principiul distincției între profan și sacru, de unde, deci, și ... dificultatea datorată unui vocabular care încearcă să exprime distincția dificilă între spiritual (spirituel) și temporal (temporel) ...”⁴⁴.

După afirmația aceluiași juriști francezi, în speța aceasta am avea de-a face cu sintagme care au fost puse în circulație încă din Antichitate, ca, de exemplu, cele de „spațiu public și spațiu privat”⁴⁵, și care ar fi sporit dificultatea precizării conținutului celor două realități, adică a celei spirituale și a celei temporale. O astfel de afirmație n-are însă acoperire în realitate, deoarece Aristotel făcea distincție clară între „polis” (cetate) și „oikos” (casă), adică între spațiul public și cel privat. Această distincție avea să fie făcută de-a lungul secolelor și de unii juriști europeni, inclusiv de cei din Franța. De exemplu, în Legea municipală din 5 aprilie 1884, cele două cuvinte – puse în circulație de Aristotel – au fost întrebuințate cu sensul de „libertăți religioase” (libertes religieuses) și „politice” (politiques)⁴⁶.

În spațiul public francez – din zilele noastre – avem însă de-a face și cu o „confruntare, întotdeauna din ce în ce mai complicată, între pluralismul religios și laicitate ...”⁴⁷, care a făcut ca reprezentanții unor Culte religioase din Franța de astăzi să vorbească atât despre un „control al Re-

44 C. Mengès-Le Pape, „Les Religions dans l'espace public en France, entre hier et aujourd'hui?”, în *Studia Z Prawa Wyznaniowego*, Tom. 18, 2015, p. 6.

45 C. Mengès-Le Pape, *Les Religions ...*, p. 6.

46 C. Mengès-Le Pape, *Les Religions ...*, p. 6.

47 C. Mengès-Le Pape, *Les Religions ...*, p. 7.

ligiilor”, cât și despre un al treilea spațiu, care se adaugă celor două (public și privat), și anume „l'espace commun”⁴⁸ (spațiul comun) între Stat și Culte. Acest spațiu comun – care nu poate fi decât cel creat de un dialog⁴⁹ purtat de membri unei societăți cu o autentică educație civică, democratică și tolerantă, – ar putea desigur contribui și la dispariția teoriei „separației dintre Stat și Culte”.

Legea din 9 decembrie 1905 și statutul juridic al libertății de religie

Separarea Bisericii de Stat, prevăzută de Legea din 1 decembrie 1905 din Franța, a adus cu sine nu numai la încadrarea libertății religioase în sfera libertății de conștiință, ci și la restrângerea dreptului de manifestare a credinței religioase în spațiul public. De atunci, manifestarea acestui drept în spațiul public avea să cunoască diverse forme de expresie, fiind de altfel diferit perceput și definit nu doar de juriști, teologi, filosofi, sociologi, politologi etc., ci și de textele constituționale ale unor State europene, care au rămas de fapt tributare – datorită autorilor lor – legislației franceze.

Legea din Franța, din 9 decembrie 1905, privind „la separation des Eglises et de l'Etat”⁵⁰ (separarea Bisericilor și Stat), face referire expresă doar „la liberté de conscience” (libertatea de conștiință), și prevede „expressis verbis” că „La Republique assure la liberté de conscience” (Republica asigură libertatea de conștiință) și „garantează liberul exercițiu al Cultelor ... în interesul ordinii publice” (Art. 1).

Legea din 1905 prevedea deci doar libertatea de conștiință⁵¹, nu și libertatea religioasă⁵², care este de fapt „fons” și „fundamentum” al celorlalte

48 C. Mengès-Le Pape, *Les Religions ...*, p. 7.

49 N. V. Dură, „The Relationships between the State and the Church and their Legal Regime. Rules of International and National Law”, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, vol. 12, no. 4/2018, pp. 192-201.

50 *Grandes lois de la Republique. Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Églises et de l'État*, apud <http://mjp.univ-perp.fr/france/1905laicite.htm>

51 A se vedea pe larg la N. V. Dură, „The Right to the “Freedom of Conscience”, Legal Basis for the Educational and Missionary Activity of Religious Denominations”, în *Ecumeny and Law*, vol. 5, 2017, pp. 147-170; N. V. Dură, „Libertatea de conștiință”, un drept primordial al omului. Precizări și corective privind conținutul și statutul ei juridic”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, vol. 8, nr. 2/2020, pp. 27-53.

52 N. V. Dură, „Despre libertatea religioasă și regimul ei juridic. Considerații și evaluări”, în *Jurnalul juridic național: teorie și practică*, nr. 2 (36)/2019, pp. 25-31; N. V. Dură, C.

libertăți fundamentale ale omului. Dar, nu este exclus ca, prin garantarea liberului exercițiu al Cultelor (religioase), legiuitorul francez din 1905 să fi făcut referire aluzivă și la dreptul la libertatea de Religie – prevăzut și de Edictul de la Milan (313)⁵³ – dar doar din perspectiva necesității păstrării ordinii publice, așa după cum făcuseră odinioară și autorii celebrului Edict.

După afirmația unor istorici și sociologi, francezi, procesul de “laicizare” a fost întreprins „de către republicani de-abia după ce au cucerit puterea în 1879...”⁵⁴, adică după Revoluția care a declanșat nu numai procesul de secularizare și laicizare⁵⁵, ci și pe cel al separației dintre Stat și Biserică. Concret, în anul 1790, Adunarea constituantă a Franței a votat „Constituția civilă a clerului”⁵⁶, prin care se declara separarea Statului de Biserica Romano-Catolică. Dar, în realitate, era mai degrabă vorba despre un act constituțional prin care Statul din hotarele Regatului Franței se elibera de sub tutela clericală, așa după cum se dorise de fapt încă de pe vremea regelui Filip cel Frumos (1285-1314), și deci, de fapt, de o separare de domenii, recte a teluricului de sacru, și nu de o separare a celor două instituții, recte Stat și Biserică, ceea ce de altfel, într-un stat de drept, democratic, nici nu poate fi posibilă o astfel de separare.

După anul 476 – adică odată cu prăbușirea Imperiului Roman de Apus – și mai ales după instituirea și afirmarea Statului papal în secolele IX-X ca unicul Stat medieval al Europei de Vest, care a durat până în secolele XIII-XIV, adică până la emergența statelor cu caracter etnic, ca, de exemplu, Franța, Italia etc., „tutela clericală” a avut un impact nefericit nu

Mititelu, „The right to Freedom of Religion in the Jurisprudence of the European Court”, în *Journal of Danubius Studies and Research*, vol. IV, nr. 1/2014, pp. 141-152.

53 N. V. Dură, C. Mititelu, *Dreptul la libertatea de Religie. Edictul de la Milan și afirmarea dispozițiilor lui de principiu în Legislația europeană și internațională*, în *Revista de Teologie Sfântul Apostol Andrei*, nr. 1 / 2013, pp. 48-79; N. V. Dură, C. Mititelu, *The human fundamental rights and liberties in the Text of some Declarations of the Council of Europe*, în *Proceedings of the International Conference „Exploration, Education and Progress in the Third Millennium”*, vol. I, no. 5, Editura Pro Universitaria, București, 2015, pp. 7-22; N. V. Dură, „Dreptul la libertatea de Religie, „fons” și „fundamentum” al celorlalte libertăți ale omului”, în *Legea și viața*, nr. 12/2014, pp. 7-12.

54 R. Remond, *Religia și societatea în Europa. Secularizarea în secolele al XIX-lea și XX (1780-2000)*, Iași, Editura Polirom, 2003, p. 12.

55 N. V. Dură, „About the Freedom of Religion and the Laicity. Some Considerations on the Juridical and Philosophical Doctrine”, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, vol. 13, no. 4, 2019, pp. 156-164.

56 R. Remond, *Religia și societatea ...*, p. 14.

doar asupra Statelor din „pars Occidentalis” (partea Apuseană) a fostului Imperiu roman, ci și asupra mentalului colectiv al societății umane din acest areal geografic. De unde și vehementa reacție anticlericală, care a culminat cu atitudinea fățiș agresivă față de Biserica Romano-Catolică exprimată de ideologia Revoluției franceze din anul 1789 nu atât prin Constituția Franței din anul 1791, cât mai ales prin Legea din 1905, prin care s-a prevăzut „expressis verbis” separația celor două instituții, id est Stat și Biserică.

Ruptura materializată în Franța prin Legea din anul 1905 n-a putut însă „pune capăt definitiv oricărei relații între religie și societate”⁵⁷. Cercetători avizați în domeniul “fenomenului religios” recunosc de altfel faptul că „... ideea unei separări absolute între religios și societate este o utopie care nu rezistă la examinarea realităților”⁵⁸.

Întrucât o astfel de „separare” este de domeniul utopiei, ar fi deci de dorit ca juriștii, politologii, sociologii etc. să nu mai vehiculeze teoria așa-zisei separări a Bisericii de Stat, ci să folosească sintagma „separare de domenii”, care are acoperire în realitate, așa după cum ne adeveresc și relațiile dintre principalele instituții juridice ale acelei „Respublica christiana” din primul mileniu, adică Statul și Biserica, care încep din secolul al IV-lea⁵⁹, și s-au exprimat de-a lungul timpului sub diferite forme de manifestare⁶⁰, ca, de exemplu, de la cea de „colaborare” – din epoca bizantină – până la politica „religioasă” a unor State U.E. care s-a caracterizat și prin acordarea unor „privilegii”⁶¹ pe seama unor culte istorice în detrimentul altora mai noi.

Faptul că „... nu există țară europeană” în care Biserica „să nu fi contribuit la scrierea istoriei și la hotărârea cursului evenimentelor”⁶², este adeverit

57 R. Remond, *Religia și societatea ...*, p. 19.

58 R. Remond, *Religia și societatea ...*, p. 14.

59 C. Mititelu, *About the Right to the Freedom of Religion*, in *Rethinking Social Action. Core Values*, coord. A. Sandu et al., Bologna (Italia), Medimond, 2015, pp. 833-838.

60 C. Mititelu, *Europe and the Constitutionalization Process of EU Member States*, in “Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series Volume XIII, Issue 2, 2013, pp. 122-127; N. V. Dură, C. Mititelu, „Aportul Bisericii Ortodoxe Române la înfăptuirea “Marii Uniri” de la 1918”, în vol. *Unitate și dăinuire. Centenar România Mare 1918-2018*, Italia, Ed. Montefano, 2019, pp. 317-334.

61 N. V. Dură, „Relațiile Stat-Culte religioase în U.E. „Privilegii” și „discriminări” în politica „religioasă” a unor State membre ale Uniunii Europene”, în *Analele Universității Ovidius*. Seria: Drept și Științe Administrative, nr. 1, 2007, pp. 20-34; N. V. Dură, „“Privilegii” și „discriminări” în politica religioasă a unor State ale Uniunii Europene”, în *Biserica Ortodoxă Română*, CXXIV (2006), nr. 1-3, pp. 491-510.

62 R. Remond, *Religia și societatea ...*, p. 13.

atât de textul principalelor instrumente juridice ale dreptului internațional și național⁶³, cât și de cel al Legilor Cultelor religioase din Statele Uniunii Europene. De exemplu, în Legea 489/2006⁶⁴ privind libertatea religioasă și regimul general al Cultelor din România se prevede că „Statul român recunoaște rolul important al Bisericii Ortodoxe Române și al celorlaltor Biserici și culte recunoscute în istoria națională a României și în viața societății românești” (Art. 7, al. 2).

Deși în unele State europene „legile” despre Cultele religioase prevăd că acestea sunt „separate de stat” – ca de exemplu în „Legea Nr. 979 despre Culte”⁶⁵ din 24. 03. 1992 a Republicii Moldova – totuși, acestea „se bucură de sprijinul acestuia” (statului, n.n.) (cf. Art. 32 din Legea Cultelor din R. Moldova)⁶⁶. Într-adevăr, în Legea fundamentală a Republicii Moldova se prevede că Bisericiile „se bucură de sprijinul acestuia, inclusiv prin înlesnirea asistenței religioase în armată, în spitale, în penitenciare, în aziluri și în orfelinate” (Art. 31, al. 4 din Constituția R. Moldova). Ca atare, în Republica Moldova n-avem de-a face cu o așa-zisă separare între Stat și Cultele religioase, deoarece, chiar în cadrul proclamatului regim juridic al neutralității Statului, Biserica și Statul coabitează și își acordă sprijin reciproc, așa după cum întâlnim de exemplu și în Germania.

Atât în textele constituționale ale unor State U.E., cât și în legislația Cultelor religioase (Statute de organizare și funcționare, Regulamente, Hotărâri, Decizii etc.), se face mențiune expresă și despre statutul juridic de autonomie⁶⁷ al respectivelor organizații religioase, în baza căruia Cul-

63 N. V. Dură, *Principii și norme generale ale Dreptului Uniunii Europene privind protecția juridică a drepturilor omului*, în vol. RO-RUS-NIPPONICA, vol. I, Craiova, Ed. Universitaria, 2010, pp. 32-36; N. V. Dură, „Principalele organisme și organizații internaționale cu preocupări și atribuții în domeniul promovării și asigurării protecției juridice a drepturilor omului”, în *Dionysiana*, I, no. 1/2007, pp. 18-25; N. V. Dură, C. Mititelu, „International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights”, în vol. *The European Integration – Realities and Perspectives Proceedings*, Galati, Danubius University Press, 2013, pp. 130-136.

64 Publicată în Monitorul Oficial Partea I, nr. 11/8. 01. 2007.

65 Publicată în Monitorul Oficial al R. Moldova, nr. 3/70 din 30. 03. 1992.

66 Lege Nr. 979 din 24. 03. 1992 despre Culte, Republica Moldova apud <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=1&id=311757>

67 N. V. Dură, *The Law no. 489/2006 on Religious Freedom and General Regime of Religious Cults in Romania*, în *Dionysiana*, II (2008), nr. 1, pp. 37-54; N. V. Dură, *Legea nr. 489/2006 privind libertatea religioasă și regimul general al Cultelor religioase din România*, în vol. *Biserica Ortodoxă și Drepturile omului: Paradigme, fundamente, implicații*,

tele religioase sunt îndreptățite să încheie și Protocoale de colaborare – în diferite domenii de activitate (social, învățământ, patrimoniu, migrațiune, șomaj etc.) – cu Statul⁶⁸, așa după cum este cazul și în țara noastră. Or, aceste înțelegeri protocolare dau mărturie evidentă și despre regimul de „coabitare” a celor două vechi instituții ale societății românești, adică Biserica și Statul.

Impactul procesului de secularizare și laicizare asupra relațiilor dintre Stat și Biserică

Deși procesul de secularizare și de laicizare a exercitat un impact nefast și asupra Bisericii⁶⁹, recte a Cultelor religioase, totuși, se poate spune că relațiile dintre Stat și acestea s-au afirmat și în perioada aceasta în termeni de cooperare în diverse domenii de activitate⁷⁰, inclusiv în cel de ajutorare a celor năpăstuiți de soartă din țară și din diaspora.

București, Editura Universul Juridic, 2010, pp. 290-311; C. Mititelu, “The Autonomy of Religious Denominations in Romania”, în *Ecumeny and Law*, vol. 4, 2016, pp. 275-296; C. Mititelu, “The Status of Organization and Functioning of the Romanian Orthodox Church. Ecclesiological and canonical-juridical considerations”, în vol. *The current Statutes for the organisation and functioning of the Romanian Orthodox Church. Tradition and Innovation*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2016, pp. 144-166; C. Mititelu, *Regulations Regarding the Organisation and the Governance of the Accounting by the Legal Persons without Patrimonial Purposes, in “Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series Volume XI, Issue 2 /2011*, pp. 815-820; C. Mititelu, *The Service of the Romanian Orthodox Church to Migrants, in Ecumeny and Law (Migration - Ecumenism – Integration)*, vol. 9 (1)/2021, pp. 45-66.

68 C. Mititelu, „Provisions of State and Church law on the cooperation between the State and the Church in the first millennium”, în *Proceedings The fundamentals of our spirituality*, Batumi, 2018, pp. 358-368; C. Mititelu, „The Cooperation Protocol on Social Inclusion, Concluded between the Government of Romania and the Romanian Patriarchate. Juridical and Canonical Considerations”, în *Teologia*, anul XVIII, nr. 2 (59), 2014, pp. 58-70.

69 C. Mititelu, *Procesul de globalizare și impactul său asupra Bisericii*, în vol. *Misiune, Spiritualitate și Cultură*, Simpozion internațional „Globalizare, religie și educație”, Târgoviște, Valahia University Press, 2013, pp. 275-284; C. Mititelu, „The “Globalization Era” and the Right of the Church to Preach the Gospel to All Peoples. Canonical-Juridical Considerations and Assessments”, în *Ecumeny and Law*, vol. 5, 2017, pp. 127-146.

70 Vezi, M. M. Radu, C. Mititelu, “Migrația și șomajul – factori criminogeni”, în vol. *Simpozionul național: Exodul tinerilor – migrație, șomaj, consiliere*, Iași, Editura Vasiliana, 2013, pp. 84-96; C. Mititelu, “The Human Rights and the Social Protection of Vulnerable Individuals”, în *Journal of Danubius Studies and Research*, vol. II, nr. 1/2012, pp. 70-77.

În această privință, este unanim recunoscut faptul că Biserica Ortodoxă Română – care a fost artizanul înfăptuirii identității naționale, culturale și spirituale a neamului românesc – este și „promotoare a identității ecleziale, culturale și etnice a românilor din afara României”, de unde și „sprijinul” pe care Patriarhia Română îl acordă „... românilor ortodocși stabiliți temporar sau definitiv în străinătate pentru păstrarea identității lor religioase, etnice, lingvistice și culturale”⁷¹.

După afirmația unor cercetători avizați ai Religiei, din patria lui Voltaire, „... Bisericele nu mai acceptă să fie limitate la simpla apărare a intereselor profesionale, ci declară tot mai răspicat că membri lor (cler și credincioși) nu pot rămâne indiferenți la felul în care se comportă societatea. Cu alte cuvinte, frontiera dintre religios și social s-a deplasat: o reducere a religiosului la sfera privată a individului nu mai este de conceput, și asta tocmai într-o perioadă când societățile sunt pe zi ce trece tot mai secularizate”⁷².

Într-adevăr, în epoca în care „dignitas humana”⁷³ este o valoare cu caracter constituțional, investită cu forța lui „jus cogens”, trăirea religioasă nu mai poate fi limitată la sfera privată a persoanei umane, chiar dacă procesul globalist de secularizare și laicizare este o realitate în multe țări ale lumii. De altfel, în unele State ale Uniunii Europene se pot întâlni „politici de secularizare” care se exprimă și prin afirmarea principiului „laicității”⁷⁴, și care își trag seva lor din ideologia celor două Revoluții, adică Revoluția franceză (1789) și Revoluția bolșevică (1917).

Este o realitate și faptul că, în temeiul Legii din 1905 privind „... separația Bisericii de Stat, spațiul rezervat religiilor a fost definit ținând seama de conceptul de laicitate, ...”⁷⁵, despre care unii juriști francezi afirmă că precizarea noțiunii de „laicitate” – care este „soclul separației” dintre cele două instituții de bază ale societății umane, adică Statul și Biserica,

71 † Daniel, Patriarhul României, *Cuvânt Înainte*, Patriarhia Română binecuvântează și susține comunitatea Românilor de pretutindeni, în vol. *Biserica Ortodoxă Română promotoare a identității ecleziale, culturale și etnice a românilor din afara României (Studii și Articole)*, București, Editura Basilica, 2021, p. 6.

72 R. Remond, *Religia și societatea în Europa. ...*, p. 91.

73 N. V. Dură, „Dreptul la demnitate umană (dignitas humana) și la libertate religioasă. De la „Jus naturale” la „Jus cogens”, în *Analele Universității Ovidius*. Seria: Drept și Științe Administrative, nr. 1, 2006, pp. 86-128.

74 A se vedea *Laïcité et liberté religieuse. Recueil de textes et de jurisprudence*, Paris, Edité par Direction des Journaux officiels (DJO), 2011.

75 C. Mengès-Le Pape, *Les Religions ...*, p. 10.

– este din ce în ce mai greu de precizat⁷⁶. De altfel, în Franța, „... doctrina și jurisprudența au inclus laicitatea printre principiile fundamentale ale Republicii. Este de acum înainte – scria Christine Mengès-Le Pape – un principiu cu valoare constituțională”⁷⁷.

Preluând tale-qualitate realitatea de „laicitate” „à la française”, unii constituționaliști români au ajuns la concluzia că în România avem o „laicitate” de tradiție constituțională, dar nu una de sorginte romană și bizantină⁷⁸, ci una care privește „... laicitatea statului român”, și care „este de tradiție constituțională”⁷⁹ (sic), de unde și regretul lor că Legea fundamentală nu a consacrat-o „... printr-o formulă constituțională expresă”, fiindcă „... în România nu există religie de stat”, iar Articolul 9 aliniatul 1 din Legea nr. 489/2006 (Legea Cultelor) a prevăzut – conchid respectivii constituționaliști – „... neutralitatea statului român față de orice credință religioasă ...”⁸⁰.

Or, în realitate, nu este însă vorba de o neutralitate a Statului român față de Biserică (Culte religioase), deoarece în Legea cultelor 489/2006 se face referire la o „credință religioasă”, și nu la un Cult religios, al cărui element constitutiv este tocmai exteriorizarea sau manifestarea acestuia în spațiul public. Apoi, nu trebuie ignorat sau ocultat nici faptul că textul constituțional nu prevede așa-zisul regim juridic al neutralității Statului față de Cultele religioase, ci prevede - în termeni fără echivoc - autonomia Cultelor religioase⁸¹ și „sprijinul” de care se bucură acestea din partea Statului,

76 C. Mengès-Le Pape, *Les Religions ...*, p. 10.

77 C. Mengès-Le Pape, *Les Religions ...*, p. 10.

78 Că Vechile și Noile Constituții (Novellae) ale împăraților romani au fost cunoscute de străromâni, și apoi și de români, ne-o adeveresc atât receptarea, cât și aplicarea prevederilor lor în arealului danubiano-pontico-carpatic. A se vedea N. V. Dură, *The Byzantine Nomocanons, fundamental sources of old Romanian Law*, în vol. International Conference, Proceedings “Exploration, Education and Progress in the third Millennium”, vol. I, no. 3, Galați, Galați University Press, 2011, pp. 25-48.

79 C. Ionescu, Comentariu la Articolul 29, în vol. C. Ionescu, C. A. Dumitrescu, *Constituția României ...*, p. 389.

80 C. Ionescu, Comentariu la Articolul 29, în vol. C. Ionescu, C. A. Dumitrescu, *Constituția României...*, p. 389.

81 Privitor la acest statut canonic-juridic al Bisericii, și, ipso facto, al Cultelor religioase, a se vedea N. V. Dură, „Scythia Mynor” (Dobrogea) și Biserica ei apostolică. Scaunul arhiepiscopal și mitropolitan al Tomisului (sec. IV-XIV), București, Editura Didactică și Pedagogică, 2006, pp. 65-67; 79-80; 99-202; N. V. Dură, *From the Church Autonomy of the Archbishop Andrei Șaguna, to the Autonomy of the Religious Denominations in the Romanian State. Ecclesiological-Canonical Considerations*, in *Ecumeny and Law*, vol. 4,

așa după cum se prevăzuse odinioară și în textul legiurilor Țărilor Române, care au receptat dispozițiile de principiu enunțate de legislația bizantină (de stat, canonică și nomocanonică⁸²), și care pentru Statele din Țările de „lege” ortodoxă, inclusiv cele din spațiul Sud-Est European - în care se situează și Țara noastră, - au avut întotdeauna o valoare constituțională, așa după cum ne adevăresc cu prisosință și „Pravilele Țării”.

Pentru a nu lăsa însă loc la interpretări „pro domo” - fie și în privința unor „noțiuni generale de drept”⁸³ - redăm integral textul articolului 29, al. 5 din Constituția României în vigoare: „Culte religioase sunt autonome față de stat și se bucură de sprijinul acestuia, inclusiv prin înlesnirea asistenței religioase în armată, în spitale, în penitenciare, în azile și în orfelinăte”.

Prin urmare, nici vorbă în textul constituțional despre un așa-zis regim juridic de „neutralitate” al Statului față de Biserică, recte față de Cultele religioase, și, ca atare, cu atât mai puțin despre o așa-zisă „tradiție constituțională” privind relațiile dintre Stat și Biserică.

În istoria Țărilor Române nu avem nicio mărturie care să ne ateste că Voievozii sau Domnitorii lor puteau face tot ce doreau ei în Biserică, adică să fie un fel de „epistimonarhi” ai Bisericii. Dimpotrivă, în Țărilor Române, și ierarhii Bisericii s-au bucurat de statutul de „demnitari de stat”, calitate în care au făcut parte din Divanul domnesc și din Adunările obștești⁸⁴, de unde și constatarea faptului că, „... urmare a sistemului de relații dintre Biserică și Stat”, legislația din arealul danubiano-pontico-carpatin nu s-a dezvoltat și afirmat ca, „... o legislație de stat independentă de cea bisericească și

2016, pp. 235-256; N. V. Dură, *The Regime of the Synodality in the Eastern Church of the First Millennium and Its Canonical Basis*, in *Ecumeny and Law*, vol. 7, 2019, pp. 29-52; C. Mititelu, „The Council of Metropolitan See and Its Canonical Basis. An Orthodox Approach”, in *Ecumeny and Law*, vol. 7, 2019, pp. 53-76.

82 A se vedea de exemplu textul canoanelor: 17 Sin. IV ec.; 36, 38 Sin. VI ec. (trulan); 21/13 Sin. constantinopolitan din anii 869-870. (A se vedea și lucrarea regretului prof. L. Stan, *Relațiile dintre Stat și Biserică. Studiu istorico-juridic*, în L. Stan, *Biserica și Dreptul. Studii de drept canonic ortodox*, Fragmente de curs, Sibiu, Editura Andreiană, Editura As-tra Museum, 2017, pp. 172-284).

83 C. Anechitoae, *Noțiuni generale de drept. Drept maritim*, București, Editura BREN, 2010, pp. 7-10.

84 C. Mititelu, *Pravilele românești, tipărite, din secolul al XVII-lea. Infrațiuni și pedepse*, București, Editura Didactică și Pedagogică RA, 2012; pp. 47-65; C. Mititelu, *Vechi instituții europene prevăzute de legislația nomocanonică din secolul al XVII-lea (Pravila de la Iași și Pravila de la Târgoviște)*, București, Editura Universitară, 2014, pp. 37-47.

nici una bisericească independentă de cea de stat ...”⁸⁵, ci ca o unică legislație pentru ambele instituții de bază ale societății românești, fiindcă domnitorii din vremea aceea se intitulau – ca și bazileii bizantini – „defensores et protectores Ecclesiae” (apărători și protectori ai Bisericii)⁸⁶.

În ciuda acestei realități istorico-juridice din Țările Române, unii constituționaliști consideră că „... rămâne inexplicabilă ... formula de încheiere a jurămintelor prestate de înalții demnitari ai statului român, precum și invocarea Bibliei în prestarea jurământului în fața unor autorități judiciare”⁸⁷.

Cu ocazia depunerii jurământului, demnitarul Statului român – președinte, prim-ministru, miniștri și ceilalți membri ai Guvernului – roscesc într-adevăr și astăzi cuvintele: „Așa să-mi ajute Dumnezeu!” (Constituția României, Art. 82, al. 2; Art. 104, al. 1). Și, în conformitate cu prevederea Legii supreme a Țării, „Guvernul în întregul său și fiecare membru în parte își exercită mandatul, începând de la data depunerii jurământului” (Art. 104, al. 2 Constituția României).

Or, chiar dacă ar fi să ne limităm doar la aceste câteva exemple grăitoare – al căror sens și existență rămân încă inexplicabile pentru unii juriști educați în duhul unei ideologii partinice, de sorginte revoluționară, a cărei obârșii urcă la anul 1789 și, deci, cu totul străine de vechea „tradiție constituțională românească”, pe care însă, curios lucru, aceștia o revendică ritos, – suntem totuși îndreptățiți să constatăm că locul și rolul credinței religioase este atât în spațiul privat, cât și în cel public, așa după cum este de altfel cazul nu numai în România, ci și în celelalte state ale Uniunii Europene, inclusiv, deci, și în acelea în care este prevăzut “expressis verbis” în textul Constituției lor, „separarea Bisericilor (Cultelor religioase, n.n.) de Stat”, sau că Statul este un „Stat laic”, deși atât istoria relațiilor dintre Stat și Biserică, cât și realitatea zilelor noastre ne demonstrează în mod indubitabil faptul că, „de jure” și „de facto”, o astfel de separație între cele două vechi instituții ale Europei este într-adevăr o „utopie”.

Că prin substituirea sintagmei de „libertate de Religie” cu cea de „libertate a Cultelor” – pe care a introdus-o în limbajul juridic european Legea din 9 decembrie 1905 din Franța – s-a urmărit de fapt instrumentalizarea

85 L. Stan, *Relațiile dintre Stat și Biserică...*, p. 308.

86 C. Mititelu, “The Christian Emperors of „Old Rome” and „New Rome” - „Defensores et Protectores Ecclesiae” (Defenders and Protectors of the Church)”, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, vol. 12, no. 4, 2018, pp. 202-211.

87 C. Ionescu, “Comentariu la Articolul 29”, în vol. C. Ionescu, C. A. Dumitrescu, *Constituția României ...*, p. 389, nota 3.

și materializarea procesului de desacralizare, și, „ipso facto”, de laicizare a societății umane, este o realitate evidentă, așa după cum ne confirmă și unii constituționaliști din zilele noastre, conform cărora o credință religioasă face parte integrantă din conținutul libertății de conștiință, iar libertatea Cultelor religioase este o libertate distinctă de libertatea religioasă.

Realitatea vieții religios-spirituale din Franța ne confirmă însă faptul că un regim juridic al separației Statului de Biserică – perceput, definit și instrumentat „à la française”, – nu mai există nici în această țară, ci doar unul de neutralitate al Statului în raporturile lui cu Biserica, aplicat însă în spiritul separației celor două domenii, id est al celui sacru de cel teluric.

În cadrul acestui regim al neutralității Statului, în unele Țări ale lumii au fost însă eliminate până și unele drepturi elementare ale celor care mărturisesc o credință religioasă. O astfel de realitate am trăit-o și noi Românii începând cu anul 1947, când – printre altele – până și Disciplinele de Drept bizantin și de Drept canonic au fost eliminate din Programele Facultăților din Universitățile statului. Dar, după cum se știe, nu puține sunt statele din Europa – printre care și România – în care normele de drept laic și normele de drept religios se învață în egală măsură și în unele Școli de drept, iar în altele normele religios-morale sunt parte integrantă a corpusului lor legislativ de stat⁸⁸. Or, un astfel de „corpus” legislativ alcătuit din norme laice și religioase a existat și în Țările Române până în epoca lui Cuza Vodă, de când se poate de fapt vorbi de o fază incipientă a separației de domenii – între Stat și Biserică – și în arealul românesc.

Cât privește studierea Dreptului religios, în speță a Dreptului canonic, menționăm faptul că acesta este disciplină de studiu și în Facultăți de Drept din prestigioase Universități europene (Germania, Italia, Franța etc.), în care este învederat rolul acestei Discipline universitare și în afirmarea culturii juridice europene. Lucrul acesta a fost posibil și în România zilelor noastre, dar numai datorită unor inițiative și demersuri personale⁸⁹.

88 A se vedea la M. I. Necula, *Valori religioase ...*, p. 201.

89 În anul 2003, semnatarul acestor rânduri a introdus disciplina de Drept canonic, ca studiu opțional, la Facultatea de Drept din Universitatea Ovidius din Constanța, unde eram cadru didactic titular. Privitor la importanța studierii acestei Discipline, în cadrul programului de studii al unei Facultăți de drept, a se vedea N. V. Dură, „Dreptul canonic, disciplină de studiu în Facultățile de Drept din prestigioase Universități europene”, în *Analele Universității Ovidius*. Seria: Drept și Științe Administrative, nr. 1, 2007, pp. 328-332; N. V. Dură, „Dreptul canonic și rolul său în afirmarea culturii juridice europene”, în *Revista de Teologie Sfântul Apostol Andrei*, Anul XV, Nr. 1 / 2011, pp. 52-61.

Prezența Islamului în Țările Europei pune sub semnul întrebării nu numai moștenirea și valorificarea valorilor spirituale și culturale ale iudeo-creștinismului european⁹⁰, ci, deopotrivă, atât “moștenirea civilă a creștinismului”, cât și “achizițiile secularizării”, care au ignorat de altfel nu doar „fenomenul religios”⁹¹, ci au contribuit din plin și la divorțul dintre sacru și profan⁹². Acest proces de secularizare – care a potențat și pe cel al laicizării – a contribuit însă nu doar la separarea Bisericii de Stat, ci și la trecerea de la “Statul confesional” la “neutralitatea Statului”⁹³ în materie de Religie.

În Franța, disocierea Bisericii de Stat, și, “ipso facto”, “dintre cetățenie și confesiune”⁹⁴, a fost împlinită de Revoluția din anul 1789, dar separarea celor două instituții de bază ale societății franceze, adică Statul și Biserica, a fost materializată de-abia în temeiul Legii din anul 1905. Ulterior a fost însă adoptat sistemul neutralității Statului francez, care este în vigoare și astăzi, și prin care se încearcă de fapt o coabitare a celor două instituții – Stat și Biserică – prin separarea celor două domenii de activitate (religioasă și telurică).

Cât despre neutralitatea pe care o afișează unele State ale Uniunii Europene în relațiile lor cu Biserica, acestea ar fi trebuit ca, în temeiul regimului juridic prevăzut prin Legea din 1905, „... să adopte o atitudine neutră și să păstreze o strictă egalitate între confesiuni”⁹⁵, și nu să se declare fățiș sau tacit „State laice”, „State confesionale” sau „Biserici de Stat”. De exemplu, în Anglia și în Țările scandinave (Suedia, Norvegia, Danemarca și Finlanda), - în care Statele se declară confesionale – „proporția de credincioși care asistă în mod regulat la slujbe este infimă - 1-2% - ceea ce nu împiedică Biserica de stat să se bucure de un statut care îi asigură respectul autorităților și al opiniei publice”⁹⁶.

Într-adevăr, în ciuda numărului scăzut de participanți la “Messa” catolică sau luterană, „... aceste țări se află în continuare în situația de stat confesional și de societate creștină”⁹⁷. Dar, nici în cazul acestui tip de Stat,

90 Vezi, N. V. Dură, “Valorile religio-creștine și „moștenirea culturală, religioasă și umanistă a Europei”, „Laicitate” și „libertate religioasă”, în vol. *Modernitate, postmodernitate și religie*, Iași, Editura Vasiliana, 98, 2005, pp. 19-35.

91 R. Remond, *Religia și societatea în Europa. ...*, p. 218.

92 N. V. Dură, “Le sacré et les fêtes religieuses”, în *Dionysiana*, III (2009), no. 1, pp. 9-18.

93 R. Remond, *Religia și societatea în Europa ...*, p. 145.

94 *Ibidem*.

95 *Ibidem*, p. 239

96 *Ibidem*, p. 10

97 *Ibidem*, p. 10

adică Stat confesional⁹⁸, nu se mai poate vorbi de o neutralitate a acestuia în relațiile lui cu Biserica, recte cu respectivele Culte religioase din arealul său geografic.

O realitate diferită avem însă în Franța, unde, deși Statul se declară „laic”⁹⁹, totuși, avem și un dublu regim juridic, așa după cum este cazul în regiunile Alsaciei și Lorenei. Și, tot în Franța, Statul este cel care hotărăște cine poate sau nu poate să se învrednicească de statutul juridic de Cult religios¹⁰⁰, așa după cum a fost și cazul grupării religioase care se intitulează „Biserica Scientologică”. Sociologi, juriști și istorici ai religiilor din Franța au remarcat însă – în lucrările lor – și, „... curiosul paradox al unui stat care se declară incompetent în chestiunile religioase și care este totuși constrâns să fie competent din necesitatea de a hotărî ce este religios și ce nu”¹⁰¹. Așadar, „quod erat demonstrandum”!

Nu putem însă vorbi despre o separare între Stat și Biserică nici în țările în care textul lor constituțional prevede „expressis verbis” că „învățământul de stat este laic” (Art. 35, al. 8 din Constituția Republicii Moldova), întrucât în legislația acelorși State se face referire expresă și la „relațiile de cooperare” între Stat și Cultele religioase „recunoscute de el” (Art. 13 din Legea Nr. 979 din 24. 03. 1992 despre Culte, R. Moldova). Să fie și acesta tot un „paradox curios”?!

Un astfel de paradox apare însă și în textul constituțional român, unde se prevede că „învățământul religios este organizat și garantat prin lege” (Art. 32, al. 7 Constituția României), iar în Legea nr. 489/2006 privind libertatea religioasă și regimul general al Cultelor se precizează că, în România, „...statul este neutru față de orice credință religioasă sau ideologie ate” (Art. 9, al. 1). Dar, în timp ce la frații de sânge de peste Prut Statul se declară „neutru” în relațiile lui cu Biserica, id est cu Cultele religioase, în

98 N. V. Dură, „Statele Uniunii Europene și cultele religioase”, în *Orthodoxia*, an I s.n., nr. 2, 2009, pp. 49-72.

99 Într-adevăr, în Constituția Franței din 1958 – revizuită în 23 iulie 2008 – se prevede în mod expres „Franța este o republică indivizibilă, laică” (Art. 1) apud <https://constitutii.wordpress.com/2013/02/02/constitutia-republicii-franceze/>

100 Dar, în Declarația drepturilor omului și ale cetățeanului (26 august 1789) se preciza doar că „Nimeni nu poate fi tras la răspundere pentru opiniile sale, fie ele chiar religioase...” (Art. X), apud <https://www.unitischimbam.ro/declaratia-drepturilor-omului-si-ale-cetateanului-26-august-1789/>, iar în Constituția Franței, în vigoare, se prevede că Statul „respectă toate credințele (religioase, n.n.)” (Art. 1).

101 R. Remond, *Religia și societatea în Europa*. ..., p. 9.

Țara noastră avem de-a face cu un regim de „cooperare” legalizat între cele două instituții, și nu cu unul de separare sau de neutralitate, așa după cum afirmă eronat sau tendențios și unii reprezentanți ai unor Școlii de drept din România, care – printr-o astfel de atitudine și afirmație – dovedesc că au rămas încă înfeudați unei gândiri juridice revoluate.

Locul și rolul Religiei în spațiul privat și în cel public

După afirmația unor juriști europeni, cu o solidă pregătire juridică „in utriusque jure”, adică în ambele drepturi (sacru și profan), locul Religiei este deopotrivă atât în spațiul privat, cât și în cel public. Într-adevăr, dacă libertatea de conștiință depinde doar de „drepturile subiective și de spațiul privat”¹⁰², în schimb, „Religia” și „credința religioasă” relevă atât de spațiul privat, cât și de cel public.

În spațiul public, Religia se exprimă, „... prin Cult, îndeplinirea riturilor, prin practice și prin învățământ” (Art. 18, al. 1 din *Pactul internațional cu privire la drepturile civile și politice*). Așa se și explică faptul că, în limbaj juridic, prin noțiunea de „Cult” se înțelege „... realitatea pe care o reprezintă orice organizație religioasă care are: o doctrină proprie, un ceremonial propriu, o organizație socială constituită și un țel religios”¹⁰³.

Aceeași juriști – formați și specializați în ambele discipline ale Dreptului, adică laic și religios, – adaugă precizarea că „... toate aceste elemente”, adică o doctrină proprie, un ceremonial propriu, o organizație cu caracter social-comunitar și un scop eminentemente religios, „... trebuie să aibă un caracter public, adică să nu fie oculte sau ascunse, ci mărturisite și practicate în mod public”¹⁰⁴.

Orice comunitate sau organizație religioasă care întrunește condițiile menționate în rândurile de mai sus are așadar calitatea de Cult religios sau de Biserică. Precizăm de altfel și faptul că cele două noțiuni, adică Cult și Biserică, sunt „identice” în Dreptul public¹⁰⁵.

După afirmația unor juriști apuseni, interzicerea spațiului public pentru Religii ar lăsa să se înțeleagă faptul că Statul respectiv ar face acest

102 C. Mengès-Le Pape, *Les Religions ...*, p. 7.

103 L. Stan, „Biserică și Cult în Dreptul internațional”, în vol. L. Stan, *Biserică și Dreptul*, I. Teologia dreptului, Sibiu, Editura Andreiană, 2010, p. 183.

104 L. Stan, *Biserică și Cult ...*, p. 183.

105 *Ibidem*.

lucru „... de teama unei contestări a puterii ...”¹⁰⁶, care a dus de altfel nu numai la „... confuzia între Religie și spațiul privat”, propagată „... din secolul al XIX-lea”¹⁰⁷, ci și la încadrarea Religiei în sfera „...intimității conștiinței”, de unde și faptul că și libertatea de manifestare a Cultelor (religioase) în spațiul public a devenit „... din ce în ce mai cenzurată”¹⁰⁸. Or, printr-o asemenea politică a fost de fapt ignorată însăși „... natura publică a Religiiilor, adică participarea lor la „res publica” nu doar prin educație și acte de caritate”¹⁰⁹, ci și prin implicarea lor în tot ceea ce privește înfăptuirea binelui obștesc.

Fără îndoială, o “credință religioasă” nu trebuie să fie încadrată numai în spațiul privat, adică în cel al intimității, al conștiinței, deoarece aceasta devine vizibilă tocmai prin manifestarea ei publică, de unde, deci, și constatarea firească că ambele spații – privat și public – sunt de fapt cadrul real al exercitării dreptului fundamental al omului la libertatea de Religie¹¹⁰, fiindcă acesta include atât libertatea oricărui om de a crede orice dorește în materie de credință religioasă, cât și libertatea acestuia de a-și manifesta în mod liber credința sa religioasă în spațiul public, și, ipso facto, libertatea de a-și schimba religia sau credința religioasă¹¹¹, ceea ce implică „ex sesse” și interzicerea oricăror forme de discriminare – din partea Statului – bazată pe religie sau credință religioasă¹¹².

Cât privește limitarea exercitării acestui drept al libertății de credință religioasă în spațiul public, este desigur cunoscut și faptul că, în grila unor programe de Radio și Televiziune, Cultelor religioase le sunt prevăzute doar câteva emisiuni religioase sau cultural-religioase, și acelea

106 C. Mengès-Le Pape, *Les Religions ...*, p. 7.

107 *Ibidem*, pp. 8-9

108 *Ibidem*.

109 *Ibidem*, p. 9

110 A se vedea N. V. Dură, „The right to freedom of religion”, în *Annales Canonici*, 10 (2014), pp. 27-40; N. V. Dură, C. Mititelu, „The Freedom of Religion and the Right to Religious Freedom”, în vol. *SGEM Conference on Political Sciences, Law, Finance, Economics & Tourism*, vol. I, 2014, Albena, pp. 831-838.

111 N. V. Dură, „Proselytism and the Right to Change Religion: The Romanian Debate”, în vol. *Law and Religion in the 21st Century. Relations between States and Religious Communities*, ed. by S. Ferrari and R. Cristofori, England, Ashgate Publishing Limited, 2010, pp. 279-290.

112 N. V. Dură, „Rules of national and international law prohibiting all forms of discrimination based on religion or religious belief”, în *Annales Canonici*, 12 (2016), pp. 45-64.

din când în când, de unde și decalajul extrem de ridicat atins de emisiunile de divertisment, de dezbateri socio-politice etc. Așa se și explică faptul că spațiul alocat emisiunilor religios-morale¹¹³ este efemer și aproape infim. Or, printr-o astfel de „politică managerială” din partea Mass-Mediei (de stat sau privată) se limitează de fapt tocmai acest drept fundamental al omului, adică dreptul de a-și manifesta liber credința sa religioasă în mod public.

Prin prezența la aceste programe Mass-Media atât a unor reprezentanți de frunte ai acestor Culte religioase, cât și a unor oameni de cultură (teologi, filosofi, oameni de știință, istorici, juriști etc.), valorile religios-morale, spirituale și culturale ar putea într-un fel contrabalansa nu doar „... influența devastatoare asupra copiilor generată de seducția emisiunilor care promovează violența”¹¹⁴, ci ar contribui și la procesul educativ al conaționalilor noștri – vârstnici sau tineri – privind istoria și cultura poporului român, și, „ipso facto”, și la conștientizarea acestora privind îndatoririle lor civice și morale atât față de semenii lor, cât și față de societate.

Este desigur regretabil și condamnat și faptul că, în grilele de programe ale unor posturi de Radio și Televiziune, nu există „emisiuni special consacrate prezentării și dezbaterii valorilor juridice în raport cu cele religioase de către specialiști”¹¹⁵. Sperăm însă că și acest deziderat al oamenilor care împărtășesc și mărturisesc o credință religioasă - prin care se propagă nu doar valorile religios-morale și culturale iudeo-creștine, care stau la baza patrimoniului spiritual și cultural al Europei, ci și valorile Dreptului creștin¹¹⁶, european și național, - nu va rămâne doar o „pium desiderium” (pioasă dorință).

113 O astfel de activitate este și cea predicatorială, care este protejată și prin dreptul de autor (T. Petrescu, C. Anechitoae, „Predica – operă cu caracter religios, protejată prin dreptul de autor (II)”, în *Revista Română de Dreptul Proprietății Intelectuale*, Anul VII, nr. 4 (25), 2010, pp. 24-37; C. Anechitoae, „Statu-quo-ul „operelor orfane””, în *Controverse în proprietatea intelectuală*, București, Editura Universul Juridic, 2019, pp. 43-54).

114 M. I. Necula, *Valori religioase ...*, p. 29.

115 *Ibidem*, p. 30.

116 Unul dintre ctitorii acestui Drept creștin, european, este un străromân de-al nostru, și anume Dionysius Exiguus (Dionisie Smeritul), care ne-a oferit și „Era” creștină. (A se vedea N. V. Dură, „Denis Exiguus (Le Petit) (465-545). Précisions et correctifs concernant sa vie et son oeuvre”, în *Revista Española de Derecho Canonico* (Universidad Pontificia de Salamanca), L (1993), pp. 279-290.

Concluzii

După cum s-a precizat și în rândurile de mai sus, dreptul oricărei credințe religioase la manifestarea ei în spațiul public – care rămâne expresia înverderată a dreptului la libertatea de religie – își are temeiul ei juridic atât în „Jus divinum” și în „Jus naturale”, despre care ne dă mărturie și Legea vetero și neo-testamentară, cât și în „Jus scriptum”, ale cărui prime mărturii ni le oferă textele Edictului lui Cirus, iar în zilele noastre principalele instrumente internaționale, care au prevăzut dispoziții de principiu și în privința obligativității garantării și protecției acestui drept fundamental al omului, adică dreptul acestuia de-ași manifesta public, personal și prin intermediul comunității sale religioase, credința sa religioasă.

Statul român a prevăzut și garantează și el acest drept, atât în textul constituțional, cât și în Legea Cultelor, dar legiuitorul epocii noastre n-a mai ținut seama de formele tradiționale în care acest drept s-a manifestat în spațiul geografic românesc, care a avut ca temei normele dreptului religios creștin, consfințite și de cele ale „Noului Drept roman”, alias Dreptul bizantin, conform căruia coabitarea dintre Stat și Biserică a făcut ca manifestarea Bisericii în spațiul public, adică în viața societății, să fie o realitate, fapt care ne obligă de altfel să ne întoarcem „ad fontes” (la izvoare), și să constatăm că „Legea țării”¹¹⁷ nu poate fi ignorată sau ocultată.

Aceleași vechi izvoare ale Dreptului românesc ne atestă faptul că prin manifestarea unei credințe religioase în spațiul public se dă expresie vădită și libertății de conștiință, ceea ce ne adeverește nu doar trunchiul lor comun, ci și faptul că „matricea” tuturor libertăților fundamentale ale omului este libertatea religioasă.

Faptul că, în România zilelor noastre, dreptul de manifestare al oricărei credințe religioase în spațiul public este o realitate de netăgăduit ne-o confirmă nu doar textul legislației statului român, ci și existența celor 18 Culte religioase recunoscute de stat, și care, de-a lungul timpului, au contribuit și la afirmarea și dezvoltarea identității culturii și spiritualității românești.

Referitor la prezența Cultelor religioase în spațiul public, și îndeosebi în dezbaterile publice ale Cetății, trebuie spus că aceasta este încă

117 N. V. Dură, „Lex terrae” în percepția unor juriști și istorici ai vechiului Drept românesc. Evaluări și precizări”, în *Revista de Teologie Sfântul Apostol Andrei*, Anul XIV, nr. 1 / 2010, pp. 18-42.

episodic întâlnită, iar uneori liderii lor, ca și credincioșii lor, se învrednicesc doar de statutul de spectatori, nefiind astfel înregimentați efectiv și concret în procesul inițiat și potențat de Stat pentru realizare binelui obștesc nici măcar prin intermediul Mass-Mediei.

De-a lungul secolelor, relațiile dintre Stat și Biserica Ortodoxă, „Măica neamului românesc” (Mihai Eminescu), au „urmat principiul bizantin al „simfoniei”, adică al armoniei, al înțelegerii și cooperării dintre două instituții distincte: una spirituală și alta politică, pe care le unea însă viața socială comună a credincioșilor Bisericii și a cetățenilor Statului”¹¹⁸. De unde, deci, și necesitatea imperioasă ca, și în România zilelor noastre, pe cele două instituții de bază ale societății, adică Statul și Biserica, să le unească întâi de toate imperativele categorice ale vieții sociale comune, fiindcă cetățenii statului sunt în majoritatea lor covârșitoare nu doar membri ai Bisericii, adică ai respectivelor Culte religioase, ci și subiecți de drept ai statului.

Prin coabitarea Statului și a Bisericii în duhul tradițional al respectului reciproc al autonomiei și al cooperării lor pentru „binele obștesc” al țării se infirmă de fapt și afirmația potrivit căreia Statul român este un „stat neutru” față de Biserică, recte față de Cultele religioase, deoarece și Statul român, aidoma altor state europene, ca de exemplu cel al Germaniei, inițiază și instrumentează politici de cooperare cu acestea spre binele cetățenilor săi, care sunt subiecți de drept atât ai Statului, cât și ai Bisericii.

În prezent, modalitatea de cooperarea a Statului cu Biserica este raportată la patru tipuri de neutralitate ale statului¹¹⁹, și anume: a) Statul în care există o singură religie națională (ex. Regatul Marii Britanii; Danemarca, Norvegia, Finlanda, Scoția etc.); b) Statul în care religiile sunt total separate de acesta (ex. S.U.A., Franța etc.); c) Statul care recunoaște autonomia Cultelor religioase (ex. Italia, Portugalia, România etc.); d) Statul care adoptă o atitudine de cooperare și recunoaște autonomia Cultelor religioase (ex. Germania, România etc.).

Conform acestor criterii enunțate de literatura de specialitate, privind tipurile de neutralitate ale Statelor, statul român a adoptat de fapt

118 ÎPS Daniel Ciobotea, „Relațiile Stat-Biserică în România. Tradiție și actualitate”, în vol. *Libertatea religioasă în context românesc și european*, București, Editura Bizantină, 2005, p. 13.

119 A. C. Ferenc, „Secularism și cooperare în raportul dintre Stat și Culte”, în *Religie și Constituție*, București, Editura Hamangia, 2009, p. 16; M. Cricovean, *Finanțare sau autofinanțare*, Sibiu, Editura Andreiană, 2018, p. 111.

două tipuri de neutralitate, și anume pe cel al cooperării cu Biserica, adică cu Cultele religioase, și pe cel al recunoașterii autonomiei acestora.

În paginile acestui studiu, am învederat și faptul că, în literatura de specialitate, și în special în cea de drept constituțional, nu se face referire la reglementările care s-au făcut de-a lungul timpului în privința credinței religioase, de unde și lipsa oricărei trimiteri la izvoarele Tradiției noastre constituționale, care urcă în epoca acelor „Noi Constituții” (Novellae) ale Imperiului roman de Răsărit, promulgate de ultimul împărat roman și primul împărat bizantin, alias împăratul Justinian (527-565), și care au fost receptate și în arealul danubiano-pontico-carpatin încă din „illo tempore” prin intermediul legislației pravilnice (nomocanonice).

Aceste realități ne-au impus – ca o necesitate evidentă și stringentă – să facem și câteva considerații și evaluări, și „ipso facto” să aducem și unele contribuții în domeniul de specialitate privind dreptul legitim al oricărei credințe religioase de-a se manifesta într-un spațiu public și într-un stat din zilele noastre, ca, de exemplu, cel român, în care cetățenii lui împărtășesc și mărturisesc o credință religioasă (creștină, mozaică, islamică etc.) în proporție de peste 90%, și în care atât tradiția constituțională, de sorginte creștină, bizantină, cât și istoria vechiului Drept românesc, ne adevăresc faptul că teoria privind așa-zisa separație dintre Stat și Biserică nu are nicio bază istorică și juridică în arealul românesc.

De altfel, un stat care recunoaște autonomia Cultelor religioase, le acordă asistența necesară și colaborează cu ele pentru înfăptuirea binelui obștesc, adică „ad utilitatem publicum”, realitate despre care făcea referire expresă atât „Jus romanum antiquum”, cât și „Jus romanum novum”, nu se poate declara neutru față de acestea, cu atât mai mult cu cât toate aceste realități sunt prevăzute și în textul Legii fundamentale a țării.

Or, tocmai aceste realități peremptorii ne adevăresc faptul că teoria „neutralității” Statului față de Cultele religioase – care a contribuit și la declanșarea procesului de secularizare și laicizare – n-are acoperire nici în realitatea românească. Ca atare, exponenții unor școli de științe juridice, filosofice, politologice etc., care propagă această teorie, se dovedesc de fapt a fi străini nu doar de preceptele lui „Jus divinum”, „Jus naturale” și „Jus scriptum vetus” (vechiul drept scris), ci și de cele ale „Legii românești”, transmisă odinioară atât prin „Jus consuetudinaris”, cât și prin Vechiul drept românesc, adică prin „Jus Valachicum”, ai căror „sacerdotes” (sacerdoți) au militat și pentru afirmarea valorilor religios-morale și juridice ale omului, adică

dreptatea (Justitia), libertatea (libertas) și respectul drepturilor Omului (Hominis), indiferent de etnie, religie și condiție socială, așa după cum prevede de altfel și legislația Uniunii Europene.

Bibliografie:

- Anechitoae, C., *Elemente de drept internațional. Note de curs*, București, Editura Bren, 2010.
- Anechitoae, C., *Noțiuni generale de drept. Drept maritim*, București, Editura Bren, 2010.
- Anechitoae, C., “Statu-quo-ul operelor orfane”, în *Controverse în proprietatea intelectuală*, București, Editura Universul Juridic, 2019, 43-54.
- Brașoveanu, F., “Freedom of expression principle”, în *“Ovidius” University Annals*, Economic Sciences Series, XII (2)/2012, 138-140.
- Brașoveanu, F., “International protection of human rights”, în *“Ovidius” University Annals*, Economic Sciences Series, Volume XII (2)/2012, 135-137.
- Brașoveanu, F., “Considerations regarding the protection of human rights at european level”, în *Analele Universității “Constantin Brâncuși” din Târgu Jiu*, Seria Științe Juridice, 3/2015, 27-34.
- Brașoveanu, F., Lisievici Brezeanu, A.P., “The Free Movement of Goods, Persons, Services and Capital”, în *Ovidius University Annals*, Economic Sciences Series, X (2)/2010, 379-382.
- *Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene*, apud <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012P/TXT&from=EN>
- Cricovean, M., *Finanțare sau autofinanțare*, Sibiu, Editura Andreiană, 2018.
- Daniel, †, Patriarhul României, *Cuvânt Înainte*, “Patriarhia Română binecuvântează și susține comunitatea Românilor de pretutindeni”, în vol. *Biserica Ortodoxă Română promotoare a identității ecleziale, culturale și etnice a românilor din afara României (Studii și Articole)*, București, Editura Basilica, 2021, 5-9.
- Daniel, ÎPS Ciobotea, “Relațiile Stat-Biserică în România. Tradiție și actualitate”, în vol. *Libertatea religioasă în context românesc și european*, București, Editura Bizantină, 2005, 13-22.
- Dură, N. V., “Dispoziții și norme canonice privind săvârșirea Sfintei Liturghii”, în *Ortodoxia*, XXXIII (I)/1981, 73-94.

- Dură, N. V., Denis Exiguus (Le Petit) (465-545). "Précisions et correctifs concernant sa vie et son oeuvre", în *Revista Española de Derecho Canonico (Universidad Pontificia de Salamanca)*, L (1993), 279-290.
- Dură, N. V., "Valorile religio-creștine și „moștenirea culturală, religioasă și umanistă a Europei”. „Laicitate” și „libertate religioasă”, în vol. *Modernitate, postmodernitate și religie*, Iași, Editura Vasiliana '98, 2005, 19-35.
- Dură, N. V., „Scythia Mynor” (Dobrogea) și Biserica ei apostolică. *Scaunul arhiepiscopal și mitropolitan al Tomisului (sec. IV-XIV)*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 2006.
- Dură, N. V., "„Privilegii” și „discriminări” în politica religioasă a unor State ale Uniunii Europene”, în *Biserica Ortodoxă Română*, CXXIV (1-3)/2006, 491-510.
- Dură, N. V., "Dreptul la demnitate umană (dignitas humana) și la libertate religioasă. De la "Jus naturale" la "Jus cogens", în *Analele Universității Ovidius*. Seria: Drept și Științe Administrative, 1/2006, 86-128.
- Dură, N. V., "Dreptul canonic, disciplină de studiu în Facultățile de Drept din prestigioase Universități europene", în *Analele Universității Ovidius*. Seria: Drept și Științe Administrative, 1/2007, 328-332.
- Dură, N. V., "Principalele organisme și organizații internaționale cu preocupări și atribuții în domeniul promovării și asigurării protecției juridice a drepturilor omului", în *Dionysiana*, I (1)/2007, 18-25.
- Dură, N. V., "Relațiile Stat-Culte religioase în U.E. „Privilegii” și „discriminări” în politica „religioasă” a unor State membre ale Uniunii Europene", în *Analele Universității Ovidius*. Seria: Drept și Științe Administrative, 1/2007, 20-34.
- Dură, N. V., "The Law no. 489/2006 on Religious Freedom and General Regime of Religious Cults in Romania", în *Dionysiana*, II (1)/2008, 37-54.
- Dură, N. V., "Instruction and Education within the themes of some International Conferences. An evaluation of the subjects approached by these from the angle of some Reports, Recommendations and Decisions", în vol. *Exploration, Education and Progress in the third Millennium*, Proceedings vol. II, Galați, Galati University Press, 2009, 203-217.
- Dură, N. V., Statele Uniunii Europene și cultele religioase", în *Ortodoxia*, I (2)/2009, 49-72.
- Dură, N. V., "„Lex terrae” în percepția unor juriști și istorici ai vechiului Drept românesc. Evaluări și precizări", în *Revista de Teologie Sfântul Apostol Andrei*, XIV (1)/2010, 18-42.

- Dură, N. V., “Legea nr. 489/2006 privind libertatea religioasă și regimul general al Cultelor religioase din România”, în vol. *Biserica Ortodoxă și Drepturile omului: Paradigme, fundamente, implicații*, Galați, Editura Universul Juridic, 2010, 290-311.
- Dură, N. V., “Principii și norme generale ale Dreptului Uniunii Europene privind protecția juridică a drepturilor omului”, în vol. *RO-RUS-NIPPO-NICA*, vol. I, Craiova, Editura Universitaria, 2010, 32-36.
- Dură, N. V., “Proselytism and the Right to Change Religion: The Romanian Debate”, în vol. *Law and Religion in the 21st Century. Relations between States and Religious Communities*, ed. by S. Ferrari and R. Cristofori, England, Ashgate Publishing Limited, 2010, 279-290.
- Dură, N. V., “Dreptul canonic și rolul său în afirmarea culturii juridice europene”, în *Revista de Teologie Sfântul Apostol Andrei*, XV (1)/2011, 52-61.
- Dură, N. V., “The Byzantine Nomocanons, fundamental sources of old Romanian Law”, în vol. *International Conference, Proceedings “Exploration, Education and Progress in the third Millennium”*, I (3), Galați, Galati University Press, 2011, 25-48.
- Dură, N. V., “General Principles of European Union Legislation Regarding the Juridical Protection of the Human Rights”, în *Journal of Danubius Studies and Research*, III (2)/2013, 7-14.
- Dură, N. V., “Loi morale, naturelle, source du Droit naturel et de la Morale chrétienne”, în vol. *La morale au crible des religions (Studia Arabica XXI)*, coord. M. Th. Urvoy, Paris, Éditions de Paris, 2013, 213-233.
- Dură, N. V., “„Povățuiri” și „Învățăături”, cu conținut liturgico-canonic, privind Sfânta Euharistie. Considerații eclesiologico-canonic”, în vol. *Dimensiunea penitențială și euharistică a vieții creștine*, coord. G. Petraru și L. Petcu, Iași, Editura Doxologia, 2014, 63-109.
- Dură, N. V., “A Modern Higher Education Institution, Ovidius University of Constantza (Romania)”, în vol. *Simpozionul internațional: Educația religioasă în context european*, București, Editura Didactică și Pedagogică R.A., 2014, 26-44.
- Dură, N. V., “Despre „Jus naturale”. Contribuții filosofico-juridice”, în *Revista de Teologie Sfântul Apostol Andrei*, Anul XVIII (1)/2014, 39-52.
- Dură, N. V., “Dreptul la libertatea de Religie, „fons” și „fundamentum” al celorlalte libertăți ale omului”, în *Legea și viața*, 12/2014, 7-12.

- Dură, N. V., “Rânduiele și norme canonice privind administrarea Sfintei Euharistii, în vol. *Spovedania și Euharistia izvoare ale vieții creștine*, II, București, Editura Basilica, 2014.
- Dură, N. V., “The right to freedom of religion”, în *Annales Canonici*, 10/2014, 27-40.
- Dură, N. V., “The Right and its Nature in the Perception of the Roman Jurisprudence and of the Great Religions of the Antiquity”, în vol. *LUMEN: Rethinking Social Action. Core Values*, coord. A. Sandu et al., Bologna, Medimond, 2015, 517-524.
- Dură, N. V., “The Right to Freedom of Religion during of Emperors Cyrus “the Great” (559-529 BC) and Alexander “the Great” (336-323 BC)”, în *Studii filosofice*, I (2)/2015, 231-242.
- Dură, N. V., “The Universal Declaration of Human Rights”, în *EIRP Proceedings*, Vol. 10, Galati, Danubius University Press, 2015, 235-242.
- Dură, N. V., ““Rights”, “Freedoms” and “Principles” Set out in the Charter of Fundamental Rights of the EU”, în *Journal of Danubius Studies and Research*, VI (2)/2016, 166-175.
- Dură, N. V., “From the Church Autonomy of the Archbishop Andrei Șaguna, to the Autonomy of the Religious Denominations in the Romanian State. Ecclesiological-Canonical Considerations”, în *Ecumeny and Law*, 4/2016, 235-256.
- Dură, N. V., “Rules of national and international law prohibiting all forms of discrimination based on religion or religious belief”, în *Annales Canonici*, 12/2016, 45-64.
- Dură, N. V., “The Right to Religion: Some Consideration of the Principal International and European Juridical Instruments”, în *Religion and Equality. Law in conflict*, ed. by W. Cole Durham Jr. and Donlu Thayer, UK, Routledge, 2016, 15-24.
- Dură, N. V., “The Right to the “Freedom of Conscience”, Legal Basis for the Educational and Missionary Activity of Religious Denominations”, în *Ecumeny and Law*, 5/2017, 147-170.
- Dură, N. V., “Despre caracterul prioritar al normelor dreptului internațional, privind drepturile și libertățile fundamentale ale omului, în raport cu cele ale dreptului național”, în *Revista Națională de Drept*, 7-9/2018, 54-58.
- Dură, N. V., “Provisions of International Law on the Parents’ Right to Provide their Children with a Religious Education”, în *Proceedings The fundamentals of our spirituality*, Batumi, 2018, 40-248.

- Dură, N. V., “The Relationships between the State and the Church and their Legal Regime. Rules of International and National Law”, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, 12 (4)/2018, 192-201.
- Dură, N. V., “About the Freedom of Religion and the Laicity. Some Considerations on the Juridical and Philosophical Doctrine”, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, 13 (4)/2019, 156-164.
- Dură, N. V., “Despre drepturile și libertățile omului prevăzute în textul constituțional român. Considerații și evaluări”, în *Revista Națională de Drept*, 10-12/2019, 53-63.
- Dură, N. V., “Despre libertatea religioasă și regimul ei juridic. Considerații și evaluări”, în *Jurnalul juridic național: teorie și practică*, 2 (36)/2019, 25-31.
- Dură, N. V., “The Regime of the Synodality in the Eastern Church of the First Millennium and Its Canonical Basis”, în *Ecumeny and Law*, 7/2019, 29-52.
- Dură, N. V., ““Libertatea de conștiință”, un drept primordial al omului. Precizări și corective privind conținutul și statutul ei juridic”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, 8 (2)/2020, 27-53.
- Dură, N. V., “The Right to the Guarantee and Ensurance of Religious Freedom from “The Statute for Religious Freedom” of 1786 to the “Declarations” Issued during the UN Session of 2019”, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, 15 (1)/2021, 117-127.
- Dură, N. V., Mititelu, C., “Dreptul la libertatea de Religie. Edictul de la Milan și afirmarea dispozițiilor lui de principiu în Legislația europeană și internațională”, în *Revista de Teologie Sfântul Apostol Andrei*, 1/2013, 48-79.
- Dură, N. V., Mititelu, C., “International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights”, în vol. *The European Integration – Realities and Perspectives Proceedings*, Galati, Danubius University Press, 2013, 130-136.
- Dură, N. V., Mititelu, C., “The Treaty of Nice, European Union Charter of Fundamental Rights”, în 8th Edition of International Conference *The European Integration – Realities and Perspectives Proceedings*, Galati, Danubius University Press, 2013, 123-129.
- Dură, N. V., Mititelu, C., *Istoria Dreptului românesc. Contribuții și evaluări cu conținut istorico-juridico-canonic*, București, Editura Universitară, 2014.
- Dură, N. V., Mititelu, C., *Principii și norme ale Dreptului Uniunii Europene privind drepturile omului și protecția lor juridică*, Constanța, Editura Arhiepiscopiei Tomisului, 2014.

- Dură, N. V., Mititelu, C., "The Freedom of Religion and the Right to Religious Freedom", în vol. *SGEM Conference on Political Sciences, Law, Finance, Economics & Tourism*, I, Albena, 2014, 831-838.
- Dură, N. V., Mititelu, C., "The right to Freedom of Religion in the Jurisprudence of the European Court", în *Journal of Danubius Studies and Research*, IV (1)/2014, 141-152.
- Dură, N. V., Mititelu, C., "The human fundamental rights and liberties in the Text of some Declarations of the Council of Europe", în *Proceedings of the International Conference „Exploration, Education and Progress in the Third Millennium”*, I (5), București, Editura Pro Universitaria, 2015, 7-22.
- Dură, N. V., Mititelu, C., "Aportul Bisericii Ortodoxe Române la înfăptuirea "Marii Uniri" de la 1918", în vol. *Unitate și dăinuire. Centenar România Mare 1918-2018*, Editura Montefano, 2019, 317-334.
- Ferenc, A. C., "Secularism și cooperare în raportul dintre Stat și Culte", în *Religie și Constituție*, București, Editura Hamangiu, 2009.
- Gaius, *Instituțiunile dreptului privat roman*, trad. A. N. Popescu, București, Editura Academiei R.S.R, 1989.
- *Grandes lois de la Republique. Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Églises et de l'État*, apud <http://mjp.univ-perp.fr/france/1905laicite.htm>
- Hacohen, A., "Proselytizing and the Right to Change Religion: The Israeli Case", în *Analele Universității Ovidius Constanța*, Seria: Teologie, VI (1)/2008, 7-24.
- Hotărâre nr. 1465/2021, din 21. X. 2021, - Contencios administrativ și fiscal - ordonanță Președințială Curtea de Apel București - Secția a IX-a contencios administrativ și fiscal, <https://www.clujust.ro/motivare-cab-anulare-3-hg-uri-exercitarea-drepturilor-si-libertatilor-fundamentale-nu-poate-fi-conditionata-de-absolut-nimic/>
- Ionescu, C., Dumitrescu, C. A., *Constituția României. Comentarii și explicații*, București, Editura C.H. Beck, 2017.
- *Laïcité et liberté religieuse. Recueil de textes et de jurisprudence*, Edité par Direction des Journaux officiels (DJO), Paris, 2011.
- Lege Nr. 979 din 24. 03. 1992 despre Culte, Republica Moldova apud <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=1&id=311757>
- Mengès-Le Pape, C., "Les Religions dans l'espace public en France, entre hier et aujourd'hui?", în *Studia Z Prawa Wyznaniowego*, 18/2015, 5-21.

- Mircea, I., *Dicționar al Noului Testament*, București, Editura IBMBOR, 1995.
- Mititelu, C., “Regulations Regarding the Organisation and the Governance of the Accounting by the Legal Persons without Patrimonial Purposes”, în *“Ovidius” University Annals*, Economic Sciences Series, XI (2)/2011, 815-820.
- Mititelu, C., *Pravilele românești, tipărite, din secolul al XVII-lea. Infrafracțiuni și pedepse*, București, Editura Didactică și Pedagogică RA., 2012.
- Mititelu, C., “The Human Rights and the Social Protection of Vulnerable Individuals”, în *Journal of Danubius Studies and Research*, II (1)/2012, 70-77.
- Mititelu, C., “Europe and the Constitutionalization Process of EU Member States”, în *“Ovidius” University Annals*, Economic Sciences Series, XIII (2)/2013, 122-127.
- Mititelu, C., “Procesul de globalizare și impactul său asupra Bisericii”, în vol. *Misiune, Spiritualitate și Cultură, Simpozion internațional „Globalizare, religie și educație”*, Târgoviște, Valahia University Press, 2013, 275-284.
- Mititelu, C., ““Corpus Juris Civilis” and “Corpus Juris Canonici”. Legal and Canonical Considerations”, în *Teologia*, XVIII (61)/2014, 127-137.
- Mititelu, C., *Dreptul bizantin și receptarea lui în Pravilele tipărite, în Țările Române, din secolul al XVII-lea*, București, Editura Universitară, 2014.
- Mititelu, C., “Rânduiele și norme canonice privind Sfânta Euharistie. Considerații de doctrină canonică”, în vol. *Dimensiunea penitențială și euharistică a vieții creștine*, coord. G. Petraru și L. Petcu, Iași, Editura Doxologia, 2014, 271-293.
- Mititelu, C., “The Cooperation Protocol on Social Inclusion, Concluded between the Government of Romania and the Romanian Patriarchate. Juridical and Canonical Considerations”, în *Teologia*, 2 (59)/2014, 58-70.
- Mititelu, C., “The Right to Religious Education. The Romanian Legislation and Religious Education”, în vol. *Educația religioasă în context european*, București, Editura Didactică și Pedagogică R.A., 2014.
- Mititelu, C., *Vechi instituții europene prevăzute de legislația nomocanonică din secolul al XVII-lea (Pravila de la Iași și Pravila de la Târgoviște)*, București, Editura Universitară, 2014.
- Mititelu, C., “About the Right to the Freedom of Religion”, în *Rethinking Social Action. Core Values*, coord. A. Sandu et al., Bologna, Medimond, 2015, 833-838.

- Mititelu, C., "The Children's Rights. Regulations and Rules of International Law", în *Ecumeny and Law*, 3/2015, 151-169.
- Mititelu, C., "The Autonomy of Religious Denominations in Romania, în *Ecumeny and Law*, 4/2016, 275-296.
- Mititelu, C., "The Status of Organization and Functioning of the Romanian Orthodox Church. Ecclesiological and canonical-juridical considerations", în vol. *The current Statutes for the organisation and functioning of the Romanian Orthodox Church. Tradition and Innovation*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2016, 144-166.
- Mititelu, C., "The "Globalization Era" and the Right of the Church to Preach the Gospel to All Peoples. Canonical-Juridical Considerations and Assessments", în *Ecumeny and Law*, 5/2017, 127-146.
- Mititelu, C., "Provisions of State and Church law on the cooperation between the State and the Church in the first millennium", în *Proceedings. The fundamentals of our spirituality*, Batumi, 2018, 358-368.
- Mititelu, C., "The Christian Emperors of "Old Rome" and "New Rome"- „Defensores et Protectores Ecclesiae" (Defenders and Protectors of the Church) ", în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, 12 (4)/2018, 202-211.
- Mititelu, C., "The Council of Metropolitan See and Its Canonical Basis. An Orthodox Approach", în *Ecumeny and Law*, 7/2019, 53-76.
- Mititelu, C., "Despre "libertatea de conștiință" și libertatea "credițiilor religioase". Câteva considerații și evaluări", în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, 8 (1)/2020, 452-465.
- Mititelu, C., "The Service of the Romanian Orthodox Church to Migrants", în *Ecumeny and Law*, 9 (1)/2021, 45-66.
- Mititelu, C., Mitra Radu, M., "International Covenant on Civil and Political Rights", în *Journal of Danubius Studies and Research*, III (2)/2013, 47-57.
- Muraru, I., Tănăsescu, E. S., *Constituția României. Comentariu pe Articole*, București, Editura C.H. Beck, 2008.
- Necula, M. I., *Valori religioase protejate prin norme juridice*, București, Editura Basilica, 2021.
- Petrescu, T., Anechitoe, C., "Predica – operă cu caracter religios, protejată prin dreptul de autor (II)", în *Revista Română de Dreptul Proprietății Intelectuale*, VII 4 (25)/2010, 24-37.

- ✦ Radu, M. M., Mititelu, C., “Migrația și șomajul – factori criminogeni”, în vol. *Simpozionul național: Exodul tinerilor – migrație, șomaj, consiliere*, Iași, Editura Vasiliana, 98, 2013, 84-96.
- ✦ Remond, R., *Religia și societatea în Europa. Secularizarea în secolele al XIX-lea și XX (1780-2000)*, Iași, Editura Polirom, 2003.
- ✦ Safta-Romano, E., *Arhetipuri juridice în Biblie*, Iași, Editura Polirom, 1997.
- ✦ Stan, L., “Biserică și Cult în Dreptul internațional”, în vol. L. Stan, *Biserica și Dreptul. I. Teologia dreptului*, Sibiu, Editura Andreiană, 2010, 163-231.
- ✦ Stan, L., “Relațiile dintre Stat și Biserică. Studiu istorico-juridic”, în L. Stan, *Biserica și Dreptul. Studii de drept canonic ortodox. Fragmente de curs*, Sibiu, Editura Andreiană, Editura Astra Museum, 2017, 172-284.